

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΦΛΩΡΙΝΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΤΙΤΛΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:

Το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας του 1915-1916 στη
Μακεδονία μέσα από τον Τύπο των Αθηνών και της
Θεσσαλονίκης

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΟΥ ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΤΙΤΛΟΥ ΣΤΟ

**ΠΜΣ "Επιστήμες της Αγωγής: Ζητήματα Ιστορίας, Ιστορικής Εκπαίδευσης και
Εκπαιδευτικής Πολιτικής"**

ΦΛΩΡΙΝΑ ΙΟΥΝΙΟΣ 2024

Φύλλο Εξέτασης

1.Επόπτης/-τρια: Σοφία Ηλιάδου-Τάχου

Βαθμός: _____

Υπογραφή: _____ Ημερομηνία: _____

2. Δεύτερος Βαθμολογητής:

Βαθμός: _____

Υπογραφή: _____ Ημερομηνία: _____

3. Τρίτος Βαθμολογητής:

Βαθμός: _____

Υπογραφή: _____ Ημερομηνία: _____

Γενικός Βαθμός: - _____

Ο/η συγγραφέας

.....
βεβαιώνει ότι το περιεχόμενο του παρόντος έργου είναι αποτέλεσμα προσωπικής εργασίας και ότι έχει γίνει η κατάλληλη αναφορά στις εργασίες τρίτων, όπου κάτι τέτοιο ήταν απαραίτητο, σύμφωνα με τους κανόνες της ακαδημαϊκής δεοντολογίας.

Υπογραφή:

Ημερομηνία:

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	3
Abstract	4
Πρόλογος.....	5
Εισαγωγή	6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.....	20
1.1. Από το Κίνημα στο Γουδί στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο	20
1.2. Οι συγκρούσεις Βενιζέλου-Κωνσταντίνου ως προπομποί της οριστικής ρήξης (1915-1916).....	23
1.3.Ο δρόμος προς την εκδήλωση του Κινήματος Εθνικής Άμυνας	32
Κεφάλαιο 2	40
2.1. Το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας και η Προσωρινή Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης. Η πρόσληψη των γεγονότων για τις δύο αντιμαχόμενες ιδεολογικές παρατάξεις.....	40
2.1.1.Η πολιτική προπαρασκευή του Κινήματος και η επικοινωνιακή του διαχείριση..	40
2.2.Η στρατιωτική εδραίωση του Κινήματος.....	48
2.3. Η διοικητική και η οικονομική οργάνωση του Κινήματος.....	52
2.4. Οι διπλωματικές διεργασίες για την υποστήριξη του Κινήματος και οι σκέψεις του παλατιού.....	54
2.5.Η αποτύπωση των γεγονότων στον ελληνικό Τύπο και η ιδεολογική διαμάχη	56
2.6. Οι δύο κυβερνήσεις, Αθηνών και Θεσσαλονίκης, η εξάπλωση της επιρροής του Κινήματος Εθνικής Άμυνας και ο συμμαχικός παράγοντας. Τα πολιτικά και διπλωματικά γεγονότα πριν την έξωση του Κωνσταντίνου	65
Συμπεράσματα	80
Βιβλιογραφία.....	84
Αρχειακές Πηγές/Συλλογές.....	84
Άλλες πηγές	84
Εφημερίδες.....	85
Δευτερογενείς πηγές.....	86
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ	93

Περίληψη

Η παρούσα εργασία εντάσσεται χρονολογικά στον Εθνικό Διχασμό που ξέσπασε στην Ελλάδα το 1915 και έστρωσε το έδαφος για το εκδηλωθέν Κίνημα της Εθνικής Άμυνας το 1916. Ο βασικός ερευνητικός σκοπός είναι η παρουσίαση του τρόπου αντιμετώπισης των γεγονότων από τις αντιβενιζελικές και τις φιλοβενιζελικές εφημερίδες της εποχής.

Συνοπτικά, με το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τον Αύγουστο του 1914, ο Βενιζέλος, ο πρωθυπουργός της Ελλάδας, εργαζόταν για τη διατήρηση της ακεραιότητας των εδαφών της χώρας μέσα από την ελληνική εμπλοκή στο πλευρό της Αντάντ. Αντίθετα, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, έχοντας προτίμηση προς τη Γερμανία, αλλά συνεκτιμώντας τον πιθανό ναυτικό αποκλεισμό της Ελλάδας από την Αντάντ, προωθούσε τη στάση αυστηρής ουδετερότητας.

Μία περίοδος αποτυχημένων διαβουλεύσεων και αποπειρών εκ μέρους του Βενιζέλου προκειμένου να μεταπείσει τον βασιλιά, επιδείνωσαν την ήδη ταραχώδη τους σχέση. Το ρήγμα μεταξύ τους βάθαινε ολοένα και περισσότερο. Τα σημεία κλειδιά ήταν η γερμανο-βουλγαρική επίθεση στις αρχές Αυγούστου 1916 και οι αμαχητί παραδόσεις του οχυρού Ρούπελ και του Δ΄ Σώματος Στρατού. Τα παραπάνω δεδομένα ώθησαν τον Βενιζέλο να προβεί σε δραστικές λύσεις. Αφού πρώτα προσχώρησε στο Κίνημα Εθνικής Άμυνας κατόπιν σχημάτισε στη Θεσσαλονίκη την Προσωρινή Κυβέρνηση.

Την ίδια περίοδο ο αντιβενιζελικός Τύπος θεωρούσε τον Βενιζέλο έναν στασιαστή προδότη που ενδιαφερόταν για τα συμφέροντα της Αντάντ, ενώ, στην πραγματικότητα, ο ίδιος ήθελε να αποκαταστήσει τη συνταγματική και θεσμική τάξη. Από την άλλη πλευρά, ο φιλοβενιζελικός Τύπος παρουσίαζε τον Βενιζέλο ως έναν πατριώτη πολιτικό ηγέτη, τον μοναδικό άξιο και ικανό να ικανοποιήσει τα ιδεώδη και τα οράματα του ελληνικού έθνους.

Λέξεις κλειδιά: Βενιζέλος, Εθνικός Διχασμός, Κίνημα Εθνικής Άμυνας, Κωνσταντίνος, Προσωρινή Κυβέρνηση, Τύπος

Abstract

This dissertation refers, in terms of chronological periodization, to the National Division that broke in Greece in 1915, and paved the way for the National Defense movement in 1916. The main research purpose is the presentation of the way that all of relevant events, were being faced by the newspapers which were for and against Eleftherios Venizelos.

Briefly, after the outbreak of the World War, in August 1914, Venizelos, the prime minister of Greece, had the intention to maintain the territorial integrity of Greece by taking part in the war on the side of Entente. On the other hand, king Konstantinos, had a preference for Germany, but taking into account a potential naval blockade by Entente, maintained a strictly neutral stance.

A period of failed consultations and attempts taken from Venizelos to persuade the king exacerbate the granted turbulent relationship. The gap amongst them was being deepened more and more. The turning points were the German-Bulgarian attack in early August and the surrender, without even battle, of the fortress Roupel and the IV Battle Contingent. All of those above led Venizelos to radical solutions. He joined the National Defense Movement and introduced a Provisional Government in Thessaloniki.

At the same time, the Press against Venizelos considered that Venizelos was a rebel traitor who was interested in implementing Entente's interests, but in fact, Venizelos had the intention to restore the constitutional and institutional order. On the other hand, the friendly to Venizelian Press, presented him as a patriot statesman and as the unique leader who had the ability to make true the ideals and the visions of the greek nation.

Key words: Venizelos, National Division, National Defense Movement, Konstantinos, Press, Provisional Government

Πρόλογος

Μέσα από την παρούσα μεταπτυχιακή εργασία μου δόθηκε η ευκαιρία διερεύνησης και κριτικής αποτίμησης ενός εξαιρετικά σημαντικού θέματος της σύγχρονης πολιτικής, διπλωματικής και στρατιωτικής ιστορίας της Ελλάδας. Το θέμα της διπλωματικής διαμορφώθηκε, με την καθοριστική συνδρομή της επόπτριας καθηγήτριάς μου, κας Ηλιάδου-Τάχου, ως απόρροια του ερευνητικού μου ενδιαφέροντος για το αντικείμενο της Ιστορίας.

Η συλλογή του υλικού πραγματοποιήθηκε μέσω του διαδικτύου, ως προς το αρχείο εφημερίδων της Βουλής, το ΕΛΙΑ και το Μουσείο Μπενάκη (Αρχείο Βενιζέλου), και μέσω της χρήσης δημόσιων και ιδιωτικών βιβλιοθηκών για τις μονογραφίες και τα συλλογικά έργα. Οι κύριες πηγές μου υπήρξαν η Βιβλιοθήκη της Παιδαγωγικής Σχολής, του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας και η Κεντρική Βιβλιοθήκη του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, πέρα από την προσωπική μου.

Τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες εκφράζω στους υπευθύνους και το προσωπικό των Βιβλιοθηκών για την πολύτιμη συνδρομή τους αλλά και στα υπόλοιπα μέλη της Τριμελούς Επιτροπής, πέραν της επόπτριάς μου, για τις συμβουλές τους.

Τις πιο εγκάρδιες ευχαριστίες μου, όμως, εκφράζω, προς την κα. Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, καθηγήτρια του Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης της Παιδαγωγικής Σχολής του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας και διευθύντρια του ΠΜΣ "Επιστήμες της Αγωγής: Ζητήματα Ιστορίας, Ιστορικής Εκπαίδευσης και Εκπαιδευτικής Πολιτικής", χωρίς την άψογη συνεργασία και την πολύτιμη συνδρομή της, κατά τη διάρκεια εκπόνησης της διπλωματικής μου εργασίας, τίποτα δε θα είχε πραγματοποιηθεί.

Εισαγωγή

Ο **βασικός σκοπός** συγγραφής της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η ανίχνευση των πτυχών του Κινήματος της Εθνικής Άμυνας (1916) με έμφαση την περιοχή της Μακεδονίας καθώς και η διερμηνεία της αντανάκλασης του Τύπου της εποχής, Αθηνών και Θεσσαλονίκης, ως βασικές θεματικές παράμετροι. Ασφαλώς τα ανωτέρω συνδέονται με τον Εθνικό Διχασμό, μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών, των δύο μεγάλων εθνικών, πολιτικών και ιδεολογικών παρατάξεων κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Η διαιρετική αυτή τομή είχε έντονο αποτύπωμα σε όλη την κοινωνική διαστρωμάτωση, συνεπεία των πολιτικών, διπλωματικών και στρατιωτικών επιλογών των κυβερνήσεων του Ελευθέριου Βενιζέλου και αντίστοιχα των πεποιθήσεων του ανώτατου πολιτειακού άρχοντα, βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄, με διαφιλονικούμενο εθνικής εμβέλειας διακύβευμα τη συμμετοχή ή όχι στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό της εγκάρδιας συνεννόησης της αγγλογαλλικής συμμαχίας (Αντάντ-Entente). Είναι δεδομένο, τόσο μέσα από τη βιβλιογραφική επισκόπηση όσο και από τη σταχυολόγηση του διαθέσιμου αρχειακού υλικού, ότι πέραν των εσωτερικών παραμέτρων και των προσωπικών εριδών των δύο ανδρών, η διαφωνία πιθανότατα να επηρεάστηκε από το γεωπολιτικό και γεωστρατηγικό παιχνίδι των διεθνών συμφερόντων. Ο βαθμός και ο τρόπος που έγινε αυτό θα διερευνηθούν μέσω των ερωτημάτων.

Τα **ερευνητικά ερωτήματα** διαμορφώνονται ως εξής:

Σε ποιο βαθμό το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας συνέτεινε στον Εθνικό Διχασμό και στη σύσταση δύο κυβερνήσεων, Αθηνών και Θεσσαλονίκης, και ποια η αντανάκλαση αυτού στον Τύπο της εποχής;

Πόσο στενή ήταν η σχέση ταύτισης μεταξύ του στρατευμένου Τύπου με την εκάστοτε πολιτική παράταξη και ποιος ο ρόλος του στη διαμόρφωση συνειδήσεων και αντιλήψεων ανάμεσα στην ελληνική κοινωνία των πολιτών;

Ποιος ο ρόλος και η επιρροή του ξένου παράγοντα και ποιες οι διεθνείς προεκτάσεις των εγχώριων εξελίξεων σε πολιτικό, διπλωματικό και στρατιωτικό επίπεδο;

Ποιος ήταν ο αντίκτυπος των γεγονότων και των επιμέρους πτυχών του Κινήματος Εθνικής Άμυνας στη Μακεδονία κυρίως στο στρατιωτικό και στο κοινωνικό πεδίο;

Σχετικά με τη **μεθοδολογία** συγγραφής της εργασίας σημειώνεται ότι η ιστορική καταγραφή και ερμηνεία των γενεσιουργών αιτιών που ώθησαν στο Κίνημα Εθνικής

Άμυνας, εντός του χρονικού πλαισίου του Εθνικού Διχασμού, καθώς και των σκοπών και των μέσων των πρωταγωνιστών, δεν θα στηριχθεί αποκλειστικά στην πρόσληψη του Τύπου της εποχής, αντιβενιζελικού και βενιζελικού, αλλά και σε άλλες πρωτογενείς πηγές όπως το αρχείο του Στρατηγού Δαγκλή, το ελεύθερα προσβάσιμο ψηφιακό αρχείο του Ελευθερίου Βενιζέλου στο ομώνυμο Ίδρυμα Μελετών, αλλά και το αρχείο της Βουλής των Ελλήνων.

Ασφαλώς χρησιμοποιούνται και εκτεταμένες δευτερογενείς βιβλιογραφικές πηγές, όπως μονογραφίες, συλλογικά έργα και πρακτικά επιστημονικών συνεδρίων και συναφών δημοσιεύσεων. Οι διαθέσιμες πηγές αξιοποιούνται με κριτικό πνεύμα και η ερμηνεία του συγγραφέα εδράζεται στην ψύχραιμη και νηφάλια οπτική αποτίμησης των ιστορικών γεγονότων, λαμβανομένου υπόψη της σχετικής ρήτρας αντικειμενικότητας που κομίζει, μέχρι ενός βαθμού, η παράμετρος της χρονικής απόστασης.

Οι πτυχές του Κινήματος Εθνικής Άμυνας, ως φάση κορύφωσης του εθνικού διχασμού, όπως τα αίτια εκδήλωσης και οι αφορμές εκδήλωσης καθώς και η ανίχνευση των διαστάσεων της επιρροής της στη νησιωτική και στην ηπειρωτική Ελλάδα, περιλαμβανομένης της διεθνούς διάστασης και του ρόλου της Αντάντ, έχουν απασχολήσει την εγχώρια αλλά και τη διεθνή βιβλιογραφία σε σειρά από μελέτες, άρθρα, μονογραφίες και συλλογικούς τόμους. Ενδεικτικά παρατίθενται μία σειρά από μελέτες του Christos A. Theodoulou (1971), *The British offer of Cyprus to Greece in the light of the war in the Balkans*, του David Dutton (1988), *The politics of diplomacy. Britain and France in the Balkans in the First World War*, του Μαυρογορδάτου Γιώργου (2020), *1915 Ο εθνικός διχασμός*, του Ενεπεκίδη Πολυχρόνη (1957), *Η δόξα και ο διχασμός. Από τα μυστικά αρχεία της Βιέννης*, του Μιχαηλίδη Ιάκωβου (2015), *Η Θεσσαλονίκη στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, Το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας*, του Ζαχαρόπουλου Νικόλαου (1997), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη, Το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη στο ιστορικό πλαίσιο* και το συλλογικό έργο των Παύλου Πετρίδη-Γεώργιου Νάκου-Γιώργου Αναστασιάδη-Γιώργου Χιονίδη- Ευάγγελος Χεκίμογλου-Σατραζάνη (επιμ.), (1994), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη. Η Προσωρινή Κυβέρνηση 1916-1917*.

Ειδικά για το ρόλο του ξένου παράγοντα σημαντική πληροφόρηση μας παρέχουν δημοσιεύσεις ερευνητών όπως του Στράτου Δορδανά, «Ο Πόλεμος στα χαρτιά: Η διπλωματία του ελληνο-γερμανικού άξονα κατά την διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου

Πολέμου», στο: Αθηνά Κόλια Δερμιτζάκη - Βάσω Σειρηνίδου - Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης (επιμ.), *Ιστορίες πολέμου στη Νοτιανατολική Ευρώπη. Μια προσέγγιση στη διαχρονία, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου με αφορμή τα 100 χρόνια από τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-13)*, (2016), το συλλογικό έργο των Παύλου Σούρλα-Ιωάννη Τσεκούρας-Νικόλαου Παπαδάκη & Ιωάννη Μουρέλου (επιμ.), *Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης η κορύφωση της σύγκρουσης δυο κόσμων. Η ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά, Πρακτικά Συμποσίου*, (2016-2017) κ.ά.

Με τα ζητήματα του ρόλου του Τύπου της εποχής και την πρόσδεσή του με τη μία ή την άλλη παράταξη εξαιρετικά σημαντική είναι η συμβολή της Δέσποινας Παπαδημητρίου (1990), με το έργο *Ο Τύπος και ο Διχασμός 1914-1917*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή που υποβλήθηκε επιτυχώς στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Στο ίδιο πλαίσιο, αξιοσημείωτη είναι και η συμβολή του Μανώλη Κανδυλάκη (2000) με το έργο *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Συμβολή στην ιστορία του Τύπου, 1912-1923*.

Συγκεκριμένα, μπορεί να γίνει μία διάκριση ανάμεσα σε φίλα προσκείμενες προς τη βενιζελική παράταξη εφημερίδες όπως η *Πατρίς*, σε αντιβενιζελικές εφημερίδες όπως η *Ακρόπολις* και η *Σκριπ* και με βάση την εντοπιότητα μεταξύ των εφημερίδων Αθηνών και Θεσσαλονίκης, όπως η *Εμπρός* και η *Μακεδονία* αντίστοιχα. Η σταχυολόγηση και η σχετική κατηγοριοποίηση με κριτήριο την ιδεολογική ταύτιση και τον τόπο έκδοσης των φύλλων γίνεται παρακάτω.

Ερευνητικά, άξια αναφοράς είναι, σχετικά με τον Τύπο, κατά τη διάρκεια επικράτησης της Προσωρινής Κυβέρνησης, η μελέτη της Αρετής Τούντα-Φεργάδη η οποία εμβάθυνε ιδιαίτερα στον Εθνικό Διχασμό και πως αποτυπώθηκε η διαμάχη των θέσεων Βενιζέλου-Κωνσταντίνου σχετικά με τη συμμετοχή ή όχι της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο¹.

Γενικότερα, ο Τύπος της εκάστοτε εποχής συνιστά για κάθε ιστορικό ερευνητή ένα σημαντικό εργαλείο εκμείωσης πληροφοριών και σύγχρονων, με τα γεγονότα, εκτιμήσεων και αντιλήψεων, συνθέτοντας, αναπαριστώντας και φιλοτεχνώντας μία, κατά το δυνατό, πληρέστερη εικόνα του αιτίου και του αιτιατού κάθε ιστορικού

¹ Α. Τούντα-Φεργάδη (2017) «Η άποψη του ελληνικού Τύπου για την εγκαθίδρυση της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*. Θεσσαλονίκη:ΙΜΧΑ, 18,σ. 32.

γεγονότος. Βέβαια, η συμπλοκή της πολιτικής με τη δημοσιογραφία και η σχέση συναλλαγής, συχνά, εκφεύγει της υπεσχημένης ανεξάρτητης και αμερόληπτης ενημέρωσης και παρουσίασης των καταστάσεων. Ο ρόλος του Τύπου στην άμβλυνση ή στην όξυνση της κοινωνικής αντίδρασης σε οιαδήποτε γεγονός με κοινωνικό, οικονομικό ή ιδεολογικοπολιτικό αντίκτυπο καταδεικνύει τη δυναμική του στο πλαίσιο διαμόρφωσης της άποψης των πολιτών. Στην εν λόγω εθνική κρίση, διεπόμενη από κρίσιμα εθνικά διακυβεύματα, θα εξεταστεί, μεταξύ άλλων, κατά πόσο ο Τύπος απεκδύθηκε το πέπλο της αμερόληπτης ενημέρωσης και στρατεύτηκε με τη μία ή την άλλη πολιτική παράταξη της εξεταζόμενης περιόδου. Με άλλα λόγια τον διαμεσολαβημένο ρόλο του τύπου όπου η τάδε ή η δείνα εφημερίδα μπορεί να ανήκει σε κάποια παράταξη και αυτό να εντοπίζεται στην κατασκευή ιδεολογικά προσανατολισμένων ερμηνειών των γεγονότων.

Από την περιδιάβαση του συγκεντρωθέντος υλικού θα αποπειραθεί η κριτική επισκόπηση της πολιτικής αρθρογραφίας που άπτεται τόσο της παρουσίασης της κατάστασης εντός της εγχώριας πολιτικής σκηνής όσο και της σκιαγράφησης του διεθνούς πλαισίου στο οποίο η ελληνική περίπτωση, ως μικρότερη ψηφίδα ενός ενιαίου συνόλου, εντάσσεται. Η διασταύρωση των ίδιων γεγονότων μέσω του Τύπου και των δύο παρατάξεων και η αντίστιξη της υποκειμενικής ερμηνείας και προβολής τους είναι ακόμη μία αναπόφευκτη τεχνική για τις ερευνητικές ανάγκες της εργασίας ακριβώς για την ανίχνευση του βαθμού αντιπαλότητας και οξύτητας μεταξύ των δύο πλευρών αλλά και του στοιχείου της προπαγάνδας και της πειθούς.

Πιο συγκεκριμένα, από τις αρχές του 1915, είχε ξεσπάσει ένας άτυπος πόλεμος μεταξύ ξένων μυστικών υπηρεσιών που απασχολούσαν ένα ευρύ δίκτυο κατασκόπων σε αρκετές μεγαλουπόλεις στον ελλαδικό χώρο, με προεξάρχουσες την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Πράκτορες που εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα διεθνών δυνάμεων όπως της Γερμανίας, της Βρετανίας και της Γαλλίας, είχαν αποδυθεί σε μία εκστρατεία εγκατάστασης και λειτουργίας δικτύου πληροφοριών μέσω μηχανισμών ιδεολογικής στρατολόγησης ή έμμισθης απασχόλησης. Μία σημαντική παράμετρος ήταν και η ενεργοποίηση προσωπικοτήτων και ατόμων με ισχύ και εκτόπισμα εντός της ελληνικής κοινωνίας και με σκοπό την παρείσφρηση στα άδυτα των ελληνικών εφημερίδων για εξυπηρέτηση προπαγανδιστικών στοχεύσεων. Είναι γεγονός ότι η γερμανική διπλωματία προσπαθούσε να προάγει της θέσεις της μέσω του Τύπου, ο

οποίος αναδημοσίευε σε μεγάλο βαθμό τις θέσεις και τις πολιτικές των Αγγλογάλλων².

Από τη σχετική με το ζήτημα μελέτη του Στράτου Δορδανά σταχυολογούμε ότι η γερμανική προπαγάνδα, παρά το υψηλό υλικότεχνικό επίπεδο και τους διαθέσιμους πόρους, δεν είχε κατορθώσει να συστήσει θεματικό υπουργείο Προπαγάνδας ακολουθώντας το αγγλογαλλικό πρότυπο. Βέβαια, υπήρχε ήδη από το 1915, με συνδρομή του υπουργείου Εξωτερικών και του Γενικού Επιτελείου Στρατού στο Βερολίνο, το Γραφείο Πληροφοριών που ήταν επιφορτισμένο με την άσκηση επιρροής, μέσω εξαγορών και ροής χρήματος, στους κόλπους του ξένου Τύπου, με το Τμήμα Πληροφοριών του υπουργείου να οργανώνει ανάλογα τις μυστικές υπηρεσίες και τις διπλωματικές αντιπροσωπείες στις πρωτεύουσες χωρών του εξωτερικού. Στην Ελλάδα, και ειδικά στην πρωτεύουσα, η γερμανική διπλωματία εκμεταλλεύτηκε, στο πλαίσιο της προώθησης της γερμανικής υπόθεσης, τη γερμανοφιλία αρκετών στρατιωτικών, πολιτικών, δημοσιογραφικών, ακαδημαϊκών και επιχειρηματικών κύκλων, που συνδέονταν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο με τη Γερμανία είτε λόγω σπουδών, είτε λόγω εμπορικών σχέσεων, είτε και λόγω πεποιθήσεων για τη γερμανική νίκη. Σε συνδυασμό με τη δράση των ανακτόρων, κατά τη βασιλεία του δεδηλωμένου γερμανόφιλου Κωνσταντίνου, το έργο της Γερμανίας για ανάπτυξη προπαγάνδας μέσω εξαγοράς εφημερίδων διευκολυνόταν σημαντικά³.

Τόσο σημαντική ήταν η επίδραση του γερμανικού παράγοντα που ο Crawford Price, Βρετανός πρώην δημοσιογράφος, εκτιμούσε πως στην Αθήνα κατά το λυκαυγές του πολέμου, το 1914, από τις 14 αθηναϊκές εφημερίδες, οι 12 τάσσονταν με τον Βενιζέλο και την Αντάντ, ενώ μόλις δύο ήταν προσκείμενες στη Γερμανία. Όμως, με την αποτυχία της εκστρατείας κατάληψης των Δαρδανελίων, στο πρώτο ήμισυ του 1915, μόλις τέσσερις παρέμεναν ακραιφνώς πιστές στον Βενιζέλο με τις υπόλοιπες να

² Ι. Μιχαηλίδης (2017). «Γεωστρατηγικές επιλογές και προπαγάνδα: Η Ελλάδα την περίοδο του Εθνικού Διχασμού». στο Σούρλας, Π. (επιμ.), Τσεκούρας, Ι. (επιμ.), Παπαδάκης, Ν. (επιμ.) και Μουρέλος, Ι. (επιμ.), *Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, Η Κορύφωση της Σύγκρουσης Δνο Κόσμων: Η ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά, Πρακτικά Συμποσίου (3 και 4 Οκτωβρίου 2016, Θεσσαλονίκη, Αθήνα – Θεσσαλονίκη – Χανιά: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία/ Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου/ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», 39-47, εδώ σσ. 39-41.*

³ Δορδανάς, Ευ. (2021). *Οι αργυρώνητοι. Η γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 286.

ακολουθούν μία επαμφοτερίζουσα στάση, είτε φιλοβασιλική είτε και ουδέτερη ή αποστασιοποιημένη⁴.

Η περίπτωση με την προσπάθεια εξαγοράς της φιλοβενιζελικής εφημερίδας, με έδρα την Αθήνα, *Εσπερινή* είναι αντιπροσωπευτικό παράδειγμα των τακτικών επιλογών που αναπτύχθηκαν με τη γερμανική διπλωματία να διαθέτει 50.000 φράγκα την εξαγορά της. Την πολιτική της γραμμή κατά τη διάρκεια του Σεπτεμβρίου του 1915 μετέβαλε και η άλλοτε βενιζελική *Νέα Ημέρα* με την αμετακίνητη βενιζελική εφημερίδα *Πατρίς* να στοχοποιεί, όχι εντελώς άδικα ή αναληθώς, για τα παραπάνω δρώμενα τον Baron von Schenk⁵.

Αντίστοιχα και οι Βρετανοί υιοθέτησαν πανομοιότυπες τακτικές με διαμεσολαβητή τον Βασίλ Ζαχάρωφ, που με την εκταμίευση από τράπεζα Barclays 1.407 εκ. στερλίνων πρωταγωνίστησε στην εξαγορά της άλλοτε βασιλικής *Εμπρός*. Η πρώτη προσέγγιση από άλλον διαμεσολαβητή την άνοιξη του 1916 δεν στέφθηκε επιτυχώς, ενώ στις συναντήσεις του εκδότη Καλαποθάκη και του Ζαχάρωφ η νέα προσφορά 800 χιλιάδων δραχμών επίσης δεν βρήκε ευήκοα ώτα⁶.

Ορισμένα σημαντικά στοιχεία για τις σημαντικότερες εφημερίδες της εποχής σταχυολογούνται παρακάτω.

Η *Εστία* του αγγλόφιλου εκδότη και διευθυντή Άδωνη Κύρου (1898-1918), κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ακολούθησε μία φιλοβενιζελική στάση. Η εφημερίδα αρχικά εκδόθηκε το 1876, στην Αθήνα, με σημαντικότερους διευθυντές τους Παύλο Διομήδη, Γεώργιο Δροσίνη, Σπύρο Δάσιο (1898-1900 από κοινού με Α. Κύρου) και από το 1900 τον Άδωνη Κύρου, με διαδόχους στη διεύθυνση της πολιτικής ημερήσιας εφημερίδας του υιού (1918-1974) και τους εγγονούς του (1974-1997).

Η *Πατρίς*, με έτος έκδοσης το 1889 και αρχική έδρα το Βουκουρέστι, εκδιδόταν έως το 1905 στη Ρουμανία και έκτοτε, έως το 1986, στην Αθήνα. Τόσο ως ιδιοκτήτης όσο και ως διευθυντής της εφημερίδας διετέλεσε ο Σπύρος Σίμος, ακραιφνής οπαδός της βενιζελικής παράταξης. Ο Σίμος, βουλευτής Άρτας από το 1910, συνδέθηκε με τον Βενιζέλο ειδικά μετά το Κίνημα Εθνικής Άμυνας. Οι σημαντικότεροι διατελέσαντες διευθυντές ήταν οι Γεώργιος Βουτσινάς (-1915), Γεώργιος Βεντήρης (1915-1917) και

⁴ Μιχαηλίδης, Γεωστρατηγικές επιλογές και προπαγάνδα, σ. 43.

⁵ Μιχαηλίδης, ό.π., σσ. 43-44.

⁶ Ό.π.

ο μετέπειτα μεγαλοεκδότης του *Ελεύθερου Βήματος*, Δημήτριος Λαμπράκης (1917-1922)⁷.

Ακόμη μία σημαντική ημερήσια πολιτική βενιζελική εφημερίδα με αρχική έδρα την Αθήνα, ενδιάμεσο σταθμό τη Θεσσαλονίκη, την περίοδο 1916-1917, και επιστροφή στην Αθήνα τις περιόδους 1917-1920 και 1921-1928, ήταν η *Νέα Ελλάς*. Η εφημερίδα ιδρύθηκε το 1913 από τον Θαλή Κουτσούπη, βουλευτή Λακωνίας. Ο Γεώργιος Βεντήρης, πριν αναλάβει τη διεύθυνση της εφημερίδας *Πατρίς*, διετέλεσε διευθυντής της εφημερίδας *Νέα Ελλάς* (1913-1915). Η εφημερίδα ακολούθησε μία δυναμική φιλοδημοκρατική στάση, αμφισβητώντας τις ενέργειες του παλατιού για παρεμβάσεις στα πολιτικά πράγματα⁸.

Το *Έθνος*, με έδρα την Αθήνα, ταυτίστηκε με τη βενιζελική παράταξη από την πρώτη ημέρα κυκλοφορίας του, στις 26 Οκτωβρίου 1913. Ιδρυτής και εκδότης ήταν ο Σπυρίδων Νικολόπουλος, έως το 1918, έτος εκδημίας του. Μολονότι η εφημερίδα ήταν βενιζελική, ακολουθούσε μία περισσότερο ισόρροπη και αντικειμενική αποτύπωση των πολιτικών γεγονότων⁹.

Η εφημερίδα *Ακρόπολις* εκδόθηκε για πρώτη φορά από τον Βλάση Γαβριηλίδη το 1883, στην Αθήνα, όντας η πρώτη εφημερίδα με οργανωμένη ειδησεογραφική ομάδα συντακτών και πρωτοποριακά, για την εποχή εκείνη, και ερευνητικά ρεπορτάζ, εντός και εκτός ελλαδικής επικράτειας. Κατά την πρώτη δεκαπενταετία της κυκλοφορίας της εφημερίδας τηρούσε λεπτές ισορροπίες και απέφευγε να ταυτιστεί με οιαδήποτε παράταξη ή ιδεολογία, αν και είχε μία ροπή προς φιλελεύθερες και προοδευτικές τάσεις με σαφή ένδειξη την υποστήριξη του δημοτικισμού κατά τα Ευαγγελικά (1901-δημοσίευση χωρίων του Ευαγγελίου στη δημοτική). Σημείο τομής αποτέλεσε η ταπεινωτική ήττα του 1897, με τον Γαβριηλίδη να εκδηλώνει, πλέον, πιο ριζοσπαστικές πολιτικές θέσεις¹⁰.

Ο Γαβριηλίδης από το 1909 ενστερνίστηκε τα αιτήματα του Στρατιωτικού Συνδέσμου και υποστήριξε εμφανώς τον Βενιζέλο ως φορέα καινοτόμων ιδεών για την εθνική ανάταση. Βέβαια, με το πέρας των βαλκανικών πολέμων, άρχισε βαθμιαία

⁷ Δ. Παπαδημητρίου (1990), *Ο Τύπος και ο Διχασμός 1914-1917*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, σ. 30.

⁸ Παπαδημητρίου, *όπ.π.*, σ. 31.

⁹ *Όπ.π.*

¹⁰ Κ. Μάγερ (1960). *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, [χ.ε.], τ. 1, Αθήνα, σ. 67.

να αποστασιοποιείται και να απηχεί τις θέσεις της αντιβενιζελικής παράταξης. Η εφημερίδα έπαυσε την έκδοσή της τον Ιανουάριο του 1917 για να επανακυκλοφορήσει ένα χρόνο αργότερα, τον Ιανουάριο του 1918, δισέλιδη και όχι τετρασέλιδη όπως μέχρι τότε, και με νέο διευθυντή αντί του παραμένοντος στη θέση του εκδότη Γαβριηλίδη τον Ι. Κ. Γεωργόπουλο. Η έκδοση της εφημερίδας διακόπηκε στις αρχές του 1921, οκτώ μήνες μετά την εκδημία του Γαβριηλίδη, τον Απρίλιο του 1920, με τελευταίο διευθυντή τον Θ. Ν. Συναδινό. Η εφημερίδα επανεκδόθηκε το 1929 και κυκλοφόρησε μέχρι το 1945¹¹.

Η εφημερίδα *Εμπρός*, ήταν μία ημερήσια εφημερίδα με έδρα την Αθήνα, με έτος έκδοσης το 1896 (10/11/1896) και έτη κυκλοφορίας τις περιόδους 1896-1930, 1945-1969. Ιδρυτής και διευθυντής της ήταν ο Δημήτριος Καλαποθάκης. Η εφημερίδα διακρίθηκε για την υιοθέτηση καινοτομιών ως προς την ειδησεογραφία όπως τηλεγραφήματα από ανταποκρίσεις εν Ελλάδι και στο εξωτερικό για τα σημαντικά γεγονότα τοπικής, περιφερειακής και διεθνούς εμβέλειας σε κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και στρατιωτικό επίπεδο, εκτεταμένη αρθρογραφία καθώς και χρήση τηλεφωνικών κλήσεων για τα επίκαιρα¹².

Η ενεργός συμμετοχή του εκδότη και ιδιοκτήτη της σε μια σειρά από πατριωτικές δράσεις και εθνικά γεγονότα όπως η συμμετοχή στην ίδρυση του Μακεδονικού Κομιτάτου (1904), του οποίου διετέλεσε πρόεδρος κατά την περίοδο 1904-1907, η υποστήριξη των θέσεων του Στρατιωτικού Συνδέσμου το 1909 αλλά και η ξεκάθαρη θέση υπέρ της αυστηρής ουδετερότητας και όχι της εμπλοκής στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο έδειχναν ότι η εφημερίδα από την προσέγγιση των βενιζελικών τάσεων μετέβη στην αντίπερα ιδεολογική όχθη. Βέβαια, αξίζει να σημειωθεί ότι την πιο ακραιφνή φιλοβασιλική ή αντιβενιζελική στάση στο ζήτημα του Εθνικού Διχασμού τήρησαν οι εφημερίδες *Σκριπ* και *Αθήναι*. Σημειώνεται ότι την περίοδο των δύο πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα τον τίτλο της εφημερίδας *Εμπρός* συνόδευε ο προσδιορισμός *Ημερησία Εθνική Εφημερίς*. Ως διευθυντές την ίδια περίοδο διετέλεσαν οι Π. Θ. Οικονόμου και Ευ. Ν. Λαχανοκάρδης¹³.

¹¹ Οπ.π.

¹² Μάγερ, *όπ.π.*, σ. 246.

¹³ Π. Καρυκόπουλος (1984). *200 Χρόνια Ελληνικού Τύπου 1784-1984*, Αθήνα: Γρηγόρη, σσ. 86-87 και Δ. Παπαδημητρίου (1988). «Ο εθνικισμός στον βενιζελικό και αντιβενιζελικό Τύπο και η εσωτερική διαμάχη 1914-1917» στο *Συμπόσιο για το Βενιζέλο – πρακτικά*, , Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο : πρακτικά, αμφιθέατρο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών 3-5 Δεκεμβρίου 1986, Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου Μουσείου Μπενάκη, σ. 97.

Η εφημερίδα *Σκριπ* ήταν μία καθημερινή εικονογραφημένη εφημερίδα με έτος έκδοσης το 1895, έδρα την Αθήνα και έτη κυκλοφορίας τις χρονικές περιόδους 1895-1918, 1920-1930 και 1939. Ιδρυτής και εκδότης ήταν ο Ευάγγελος Κακουλάκος, αρχικά ως σατιρικό έντυπο μικρού μεγέθους που σχολίαζε τα κακώς κείμενα της πολιτικής σκηνής. Ως σατυρικό έντυπο πρωτοκυκλοφόρησε στις 22 Αυγούστου 1893, λαμβάνοντας τον τίτλο της από τις προσωρινές αποδείξεις (skrip) έναντι των εγγραφόμενων στους καταλόγους των δανείων (δάνειο εκτεθειμένο σε δημόσια εγγραφή που δεν έχει αποπληρωθεί) για την αποφυγή πιθανής χρεοκοπίας¹⁴.

Από το 1895 και εντεύθεν έγινε πλέον μία καθημερινή πολιτική εφημερίδα, με ενισχυμένο δημοσιογραφικό επιτελείο, σημαντικό κοινό συνδρομητών και αναγνωστών, αρκετές διαφημίσεις και λόγω και των εσόδων με μεγαλύτερο πλέον μέγεθος των διαστάσεων του χαρτιού και με ανταποκριτές και πέραν των ελλαδικών εδαφικών ορίων. Το 1903, ο πρόωρος θάνατος του εκδότη της οδήγησε στην ιδιοκτησία της εφημερίδας τον Γρ. Κουσουλάκο και επικεφαλής της έκδοσή της, τους Ζαχαρία Παπαντωνίου, Δημήτριο Χατζόπουλος και Ευστράτιο Ευστρατιάδη¹⁵.

Την περίοδο της κορύφωσης του Εθνικού Διχασμού κατά το 1915-1917 η εφημερίδα ήταν πλέον ακραιφνώς φιλοβασιλική με τον διευθυντή της Ευστρατιάδη να έχει εκλεγεί βουλευτής Λέσβου με το Κόμμα των Εθνικοφρόνων, του, τουλάχιστο κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του περασμένου αιώνα, γερμανόφιλου και πιστού του βασιλικού οίκου Ιωάννη Μεταξά, στις εκλογές του Δεκεμβρίου 1915. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα εξέλιξη στην πορεία της εφημερίδας αποτέλεσε η νέα διεύθυνση της εφημερίδας, υπό τον Ηλία Βουτιερίδη, άλλοτε αμιγώς φιλοβενιζελικού, από τα χρόνια της Κρητικής Επανάστασης έως τους βαλκανικούς πολέμους και μετέπειτα οπαδού της ουδετερότητας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η φυλάκιση, το 1918, του Ευστρατιάδη ώθησε την εφημερίδα σε αναστολή της κυκλοφορίας της, για να επανακυκλοφορήσει τον Σεπτέμβριο του 1920, με τον αμνηστευμένο, πλέον, Ευστρατιάδη ιδιοκτήτη και διευθυντή τον Ν. Καρβούνη¹⁶.

¹⁴ Μάγερ, *όπ.π.*, σ. 236-241.

¹⁵ Δρούλια, Λ. & Κουτσοπανάγου, Γ. (επιμ.), (2008). Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, τομ. Β΄, Αθήνα: ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ, σ. 106.

¹⁶ Κ. Παπαγεωργίου (1984), Λήμμα «Βουτιερίδης Ηλίας», στο: Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, τ.2., Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Η επίσης αντιβενιζελική *Αθήναι* με διευθυντή και ιδιοκτήτη τον Γεώργιο Πωπ, από το 1910 προπαγάνδιζε δυναμικά τις θέσεις της γερμανικής διπλωματίας αλλά από το 1916 μετρίασε τους τόνους και υποστήριξε την εξομάλυνση των σχέσεων μεταξύ Συμμάχων και βασιλικών κυβερνήσεων¹⁷.

Αλλα αντιβενιζελικά φύλλα, μικρότερης εμβέλειας, ήταν τα *Ημερήσια Νέα* και η *Δωδέκατη Ώρα* με αντίστοιχες ημερομηνίες κυκλοφορίας 18 Δεκεμβρίου 1916 και 2 Ιανουαρίου 1917 και το *Θάρρος* του Πολύβιου Δημητρακόπουλου με κυκλοφορία το διάστημα Ιούλιο 1916-Ιούνιο 1918 με αιχμή κριτικής τις υποχωρήσεις έναντι των Συμμάχων.

Ξεχωριστή είναι η περίπτωση της άλλοτε βενιζελικής και κατόπιν αντιβενιζελικής *Νέα Ημέρα* μετά τη μεταστροφή της, το Μάρτιο του 1915, λόγω εξαγοράς της¹⁸ με επικεφαλής τον διευθυντή της Χαλκοκονδύλη από το 1899. Η ταύτιση με τις επιδιώξεις της γερμανικής διπλωματίας και η κριτική στην Entente γινόταν μέσα από τη ,προώθηση των θέσεων του Επιτελείου και του υπουργού των Εξωτερικών Γεωργίου Στρέϊτ με κεντρική θέση την ουδετερότητα και την αποφυγή της πολεμικής εμπλοκής. Επίσης, και το *Νέον Αστυ* του Γεράσιμου Πετροβίκη από βενιζελική εφημερίδα και φιλικά διακείμενη προς τους Συμμάχους εστράφη προς το φιλογερμανισμό αλλά με διακριτικότητα και μετριοπάθεια. Αρχικά εκδόθηκε ως *Αστυ* υπό τον Δ. Κακλαμάνο, το 1890, που από το 1901 μετονομάστηκε σε *Νέον Αστυ* και από το 1915 σε *Εσπερινόν Νέον Αστυ*¹⁹.

Μία ακόμη εφημερίδα που σημείωσε αναπροσανατολισμό στην πολιτική της γραμμή ήταν η εφημερίδα *Καιροί* με έδρα την Αθήνα και έτος ίδρυσης το 1872, ως ημερήσια πολιτική εφημερίδα. Κυκλοφόρησε έως το 1923 με ιδρυτή και εκδότη τον Πέτρο Κανελλίδη και από το 1911 επικεφαλής της έκδοσης την κόρη του, Νέλλη Κανελλίδου. Παρά την υποστήριξη του πατρός Κανελλίδη στα περισσότερο προοδευτικά και εκσυγχρονιστικά στοιχεία της πολιτικής σκηνής όπως τα όσα πρόσβευαν ο Χαρίλαος Τρικούπης και ο Ελευθέριος Βενιζέλος, η κόρη του, ειδικά από το 1915 και τις παραιτήσεις του Βενιζέλου, αναπροσάρμοσε τη γραμμή της εφημερίδας, προσεγγίζοντας τις φιλομοναρχικές και ουδετερόφιλες πολεμικά θέσεις, με σχετική, βέβαια, μετριοπάθεια. Βέβαια το επόμενο έτος, οι επιλογές της

¹⁷ Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο Διχασμός 1914-1917*, σ. 24.

¹⁸ Παπαδημητρίου, *Ο εθνικισμός στον βενιζελικό και αντιβενιζελικό Τύπο*, σσ. 426-427

¹⁹ Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο Διχασμός 1914-1917*, σσ. 20-21.

κυβέρνησης Σκουλούδη (π.χ. παράδοση οχυρού Ρούπελ στη Βουλγαρία) έστρεψαν τη διεύθυνση να αγκαλιάσει το βενιζελικό Κίνημα Εθνικής Άμυνας και να υπερθεματίζει υπέρ των Συμμάχων²⁰.

Η *Εσπερινή* κυκλοφόρησε για πρώτη φορά στις 17 Αυγούστου 1903, με επικεφαλής τον Πέτρο Γιάνναρο που εξέδωσε την ‘λαϊκή εφημερίδα’ ευρείας κυκλοφορίας. Έως το Μάιο του 1915 απηχούσε τις θέσεις του Βενιζέλου και των Συμμάχων, αλλά, σταδιακά, έκανε μεταστροφή προς περισσότερο φιλομοναρχικές αντιλήψεις, λαμβάνοντας απόσταση από μη λαοφιλείς επιλογές ειδικά της κυβέρνησης Σκουλούδη (παράδοση οχυρού Ρούπελ). Η εφημερίδα *Χρόνος*, πρωτοκυκλοφόρησε στις 21 Σεπτεμβρίου 1903 με εκδότη τον Κωνσταντίνο Χαιρόπουλο και αρχισυντάκτη τον Στέφανο Γρανίτσα. Συντάχθηκε με τα αιτήματα του Στρατιωτικού Συνδέσμου στο Γουδί, το 1909, και από το 1914-1915 απηχούσε περισσότερο τις αντιβενιζελικές και γερμανικές επιδιώξεις και στοχεύσεις στο ζήτημα της ελληνικής πολεμικής εμπλοκής. Ειδικά από το 1915 και μετά σκλήρυνε την ήδη αιχμηρή της κριτική προς τις επιλογές των Αγγλογάλλων και στην ‘απαράδεκτη υποχωρητικότητα’ των βασιλικών κυβερνήσεων. Η αρθογραφία της εξωθούσε μάλιστα στη σύγκρουση των εν Ελλάδι οπαδών των δύο παρατάξεων²¹.

Ανεξάρτητα από την ιδεολογική και πολιτική ταύτιση των εφημερίδων των Αθηνών, με βάση την εντοπιότητα, σταχυολογούνται και ορισμένες σημαντικές εφημερίδες της Θεσσαλονίκης την περίοδο της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα.

Η *Μακεδονία*, ως καθημερινή εφημερίδα, ιδρύθηκε το 1911 με εκδότη τον Κωνσταντίνο Βελλίδη και έδρα τη Θεσσαλονίκη, με το πρώτο φύλλο να κυκλοφορεί στις 10/23 Ιουλίου 1911. Στη διεύθυνση και ιδιοκτησία τον διαδέχθηκε το 1936 ο υιός του Ιωάννης. Από το 1978 έως το 1980 την εφημερίδα διοικούσε η χήρα σύζυγος του Ιωάννη, Άννα Βελλίδη, και από το 1980 έως το κλείσιμο της εφημερίδας, το 1996, η κόρη τους, Κατερίνα. Η εφημερίδα επανεκδόθηκε στις αρχές του 1998 με νέα ιδιοκτησία.

Η *Μακεδονία* εκδόθηκε σε μία κομβική περίοδο για τη σύγχρονη ιστορία της πόλης της Θεσσαλονίκης και την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας. Η διαδικασία της αποτίναξης του οθωμανικού ζυγού και της ενσωμάτωσης της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος κατά το 1912 συνέπεσε με την έκδοση μίας τοπικής εφημερίδας με

²⁰ Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο Διχασμός 1914-1917*, σ. 32.

²¹ Παπαδημητρίου, *όπ.π.*, σσ. 26-28.

πανελλήνια εμβέλεια αλλά και επιρροή στα πολιτικά δρώμενα. Μολονότι η πολιτική ταύτιση με κάποια παράταξη αρχικά ήταν δυσδιάκριτη, λόγω και της εθνικής ομοψυχίας και του αρραγούς μετώπου που συγκροτήθηκε κατά τους βαλκανικούς αγώνες, η αναπάντεχη, τουλάχιστο σε πρώτη φάση, ρήξη βασιλιά και κυβέρνησης Βενιζέλου ώθησε την εφημερίδα στην πλευρά Βενιζέλου και την παράταξη των Φιλελευθέρων, την κεντρώα ή κεντρογενή ιδεολογικά παράταξη. Τη γραμμή αυτή ακολούθησε τουλάχιστο μέχρι και την περίοδο της πολιτικής ηγεσίας του Γεωργίου Παπανδρέου, του επιφανέστερου πολιτικού επιγόνου του Ελευθερίου Βενιζέλου. Αργότερα, κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο, η γραμμή της εφημερίδας απηχούσε περισσότερο θέσεις της μετριοπαθούς κεντροδεξιάς παράταξης του Κωνσταντίνου Καραμανλή²².

Η *Νέα Αλήθεια* ιδρύθηκε, με την 12η Ιουνίου 1903 πρώτη ημέρα κυκλοφορίας της *Αλήθειας*, επί οθωμανικής περιόδου και ήταν η αρχαιότερη ελληνόφωνη και εθνοκεντρική καθημερινή εφημερίδα του 20ού αιώνα στη συμπρωτεύουσα. Οι πρώτοι εκδότες ήταν ο Ιταλός Σαλβατόρε Μουρατόρι και ο Δυτικομακεδόνας Ιωάννης Κούσκουρας στην εφημερίδα *Αλήθεια* με τον Κούσκουρα να εκδίδει μόνος του, το 1909, τη *Νέα Αλήθεια*. Η εφημερίδα υποστήριζε την ελληνικότητα της μακεδονικής επικράτειας και από το 1912-1913 τάχθηκε στο πλευρό του Βενιζέλου. Από το 1931 έως το 1968 ο εκδότης ήταν ο υιός του Κούσκουρα, Κωνσταντίνος, με ενδιάμεση διακοπή κυκλοφορίας την περίοδο 1941-1944, και διευθυντή τον Αντώνιο Θεοδωρίδη. Την περίοδο 1915-1922 η εφημερίδα υποστήριζε την αντιβενιζελική παράταξη, για να επαναπροσεγγίσει το κόμμα Φιλελευθέρων κατά το μεσοπόλεμο²³.

Το *Φως* για πρώτη φορά κυκλοφόρησε στις 5 Μαρτίου του 1914 με εκδότη τον Δημοσθένη Ρίζο από τον Βόλο (πρώην εκδότης της εφημερίδας *Θεσσαλία*) και αρχισυντάκτη τον Βασίλη Μεσολογγίτη. Η πατριωτική εφημερίδα κυκλοφορούσε στη σκιά των δύο προηγούμενων και μεγαλύτερων σε κυκλοφορία στην πόλη (το έτος 1917 η κυκλοφορία για τις ελληνόφωνες καθημερινές εφημερίδες της πόλης ήταν για τη *Μακεδονία* 5.000 φύλλα, τη *Νέα Αλήθεια* 4.000 και το *Φως* 2.500²⁴).

²² Γ. Αναστασιάδης (1994). *Η Θεσσαλονίκη των εφημερίδων*, Θεσσαλονίκη: = University Studio Press, σσ. 84-85.

²³ Αναστασιάδης, *όπ.π.*, σσ. 83-84.

²⁴ Κανδυλάκης, Μ. (2000). *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης, Συμβολή στην ιστορία του Τύπου*, τόμ. 2ος, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σσ. 138.

Η εφημερίδα περισσότερο απηχούσε συντηρητικές θέσεις και, με εξαίρεση την πρώτη περίοδο (1914-1915) και την εκδήλωση του Κινήματος Εθνικής Άμυνας (1916-1917), υποστήριζε αντιβενιζελικούς πολιτικούς ηγέτες (Γούναρης, Στέφανος Δραγούμης κ.λπ.). Συνεπώς διακρινόταν από μία αστάθεια ως προς την ιδεολογική προτίμηση. Έπαυσε την κυκλοφορία της το 1959²⁵.

Η *Εφημερίς των Βαλκανίων* ιδρύθηκε στα τέλη του 1917 αλλά το πρώτο φύλλο κυκλοφόρησε μόλις το 1918 με εκδότη τον Νικόλαο Μπουζάνη (Ιούλιος του 1918) και με ροπή προς τα πολιτικά πρεσβεύω του Ελευθερίου Βενιζέλου. Από το 1919, ο μέχρι τότε αρχισυντάκτη της, Νικόλαος Καστρινός, αντικατέστησε, ως επικεφαλής της έκδοσης πλέον, τον αποχωρήσαντα Μπουζάνη. Ο νέος εκδότης, ειδικά στο μεσοπόλεμο, προσέγγισε τις θέσεις του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, ως προς την εγκαθίδρυση αβασίλευτης Δημοκρατίας. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 ακολούθησε μία ισορροπημένη στάση και το 1941 η γερμανική κατοχή διέκοψε την κυκλοφορία της. Επανακυκλοφόρησε για ελάχιστα φύλλα εντός του 1946 και για πέντε μήνες το 1950.

Σχετικά με το εύρος της χρονικής εστίασης της διπλωματικής εργασίας, αυτό εκκινά από τις απαρχές της προπολεμικής παρασκευής, με τομή το έτος 1909, όταν το στρατιωτικό Κίνημα στο Γουδί έθεσε τα θεμέλια για σειρά καινοτομιών στο στράτευμα, τη δημόσια διοίκηση και τον κρατικό μηχανισμό, αμφισβητώντας τις συντηρητικές και ενίοτε φιλοβασιλικές κυβερνήσεις, μέχρι την έκρηξη και την εξέλιξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η κορύφωση της σύγκρουσης αλλά και το πλέγμα των συνθηκών και των περιστάσεων που οδήγησαν, βαθμιαία, κατά την περίοδο 1915-1917 στον Εθνικό Διχασμό και στο μεταγενεστέρου Κίνημα της Εθνικής Άμυνας είναι τα ιστορικά και εννοιολογικά ορόσημα. Ο κεντρικός γεωγραφικός χώρος εξέλιξης των γεγονότων μολονότι αφορά κατά κύριο λόγο την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, επεκτάθηκε και σε άλλες γεωγραφικές περιφέρειες με ειδικό ενδιαφέρον και σημαίνοντα δρώμενα (Κρήτη, Δυτική & Ανατολική Μακεδονία). Πρόκειται για το επίσημο «κράτος των Αθηνών» με εκλεγμένη κυβέρνηση, υπό την επιρροή των αντιβενιζελικών δυνάμεων και του βασιλιά Κωνσταντίνου, με βάση τις περιοχές της «παλιάς Ελλάδας», και αντίστοιχα, το υπό

²⁵ Οπ.π., σσ. 125-126, 128-129.

τον Βενιζέλο «κράτος της Θεσσαλονίκης» με γεωγραφική έκταση τις «Νέες Χώρες», Κρήτη, Ήπειρο και Μακεδονία.

Σε ό,τι αφορά τη διάρθρωση της εργασίας, στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται το ιστορικό πλαίσιο, μέσα από μία κριτική αφήγηση και επισκόπηση των γεγονότων. Οι απαρχές του Εθνικού Διχασμού, οι αιτίες, οι αφορμές και οι εθνικές αναταράξεις σε πολιτικό, διπλωματικό και στρατιωτικό επίπεδο, από το Κίνημα στο Γουδί έως την εξέλιξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και τις απαρχές του Εθνικού Διχασμού είναι θεματικές παράμετροι που αναπτύσσονται, σε συνδυασμό με το ρόλο, τις επιδιώξεις και τη δυναμική των αντίπαλων παρατάξεων, βενιζελικής και αντιβενιζελικής, το ιδεολογικό τους αποτύπωμα στην κοινωνία καθώς και το ρόλο του ξένου παράγοντα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναπτύσσονται εκτενώς όλες οι φάσεις προπαρασκευής, εξέλιξης και επικράτησης του Κινήματος της Εθνικής Άμυνας. Οι συγκρούσεις ανάμεσα στις δύο κυβερνήσεις, μέσα από τον Τύπο της εποχής, η διεθνής διάσταση και η παράμετρος της διχασμένης κοινωνίας είναι θεματικές πτυχές που αναλύονται.

Στο επίμετρο της εργασίας, στα συμπεράσματα, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα και οι επιπτώσεις στην πολιτική και διπλωματική σφαίρα, στα πεδία των μαχών και στην κοινωνία των πολιτών καθώς και το διαμεσολαβημένο του Τύπου στην παρουσίαση και ερμηνεία των γεγονότων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

1. Οι απαρχές του Εθνικού Διχασμού. Οι αιτίες, οι αφορμές και οι εθνικές αναταράξεις σε πολιτικό, διπλωματικό και στρατιωτικό επίπεδο

1.1. Από το Κίνημα στο Γουδί στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Ο Εθνικός Διχασμός έχει ως συμβατικό ορόσημο το 1909, όταν ξέσπασε το στρατιωτικό Κίνημα στο Γουδί, μία ρηξικέλευθη, καινοφανής για τα μέχρι τότε ελληνικά πράγματα, στρατιωτική κίνηση, πρώτη χρονικά από καταβολής του ελληνικού κράτους. Το Κίνημα αυτό συμπύκνωνε αιτήματα, όχι τόσο επαναστατικά και κοινωνικοανατρεπτικά, αλλά οπωσδήποτε ριζοσπαστικά και είχε σκοπό τη μεταρρύθμιση και τροποποίηση αρκετών κακώς κειμένων στην πολιτική, διοικητική, στρατιωτική κοινωνική και οικονομική λειτουργία του τόπου. Η εκδήλωση, η κορύφωση και κυρίως τα αποτελέσματα των γεγονότων αυτών είχαν ως συνέπεια τη σταδιακή μείωση της επιρροής των “παλαιών” κομμάτων και την άνοδο, αρχικά υπό καθεστώς μεταβατικό, και κατόπιν με εθνικής εκλογές, του Ελευθέριου Βενιζέλου, στην εξουσία²⁶.

Ο στρατιωτικός σύνδεσμος δεν αποσκοπούσε σε μία βίαιη κατάληψη της εξουσίας αλλά περισσότερο ενήργησε ως φορέας ριζοσπαστικών, για τα δεδομένα της εποχής, αιτημάτων που απηχούσαν τις επιθυμίες και προσδοκίες επαγγελματιών κλάδων αλλά και ευρύτερων κοινωνικών ομάδων όπως οι στρατιωτικοί, οι εκπαιδευτικοί, οι φοιτητές, οι ελεύθεροι επαγγελματίες, οι μικρομεσαίοι αστοί αλλά και μέρος της πιο προοδευτικής μορφωμένης ελίτ. Η αδυναμία διευθέτησης της κρίσης από τις κυβερνήσεις Γεωργίου Θεοτόκη, Δημητρίου Ράλλη, Κυριακούλη Μαυρομιχάλη και Στέφανου Δραγούμη, μεταξύ Ιουλίου και Ιανουαρίου, των ετών 1909-1910, ανέδειξε την προσωπικότητα του Κρητικού, άλλοτε επαναστάτη του Θέρισσου, Ελευθέριου Βενιζέλου. Ο Βενιζέλος κατέφθασε στην ελληνική πρωτεύουσα, στις 5 Σεπτεμβρίου το 1909, όχι ως εκπρόσωπος ή ιδρυτής πολιτικού κόμματος, αλλά ως κομιστής καινοτόμων πολιτικών ιδεών²⁷.

Βέβαια, ο Ελευθέριος Βενιζέλος αφενός ανήλθε στον πρωθυπουργικό θώκο μόλις στις 6 Οκτωβρίου του 1910, αφετέρου ήταν δέσμιος, έστω προς ώρα, της ανοχής των παλιών κομμάτων. Η διάλυση της Βουλής από τον ανώτατο άρχοντα, βασιλιά

²⁶ Γ. Μαυρογορδάτος (2020), *1915. Ο εθνικός διχασμός*, Αθήνα: Πατάκης, σ. 21-22.

²⁷ Μαυρογορδάτος, *όπ.π.*, σσ. 24-25, 28.

Γεώργιο Α', η ανακήρυξη εκλογών για τις 28 Νοεμβρίου 1910 και η εκλογική επιτυχία των Φιλελευθέρων οι οποίοι κέρδισαν τις 307 έδρες από το σύνολο των 362, άλλαξαν άρδην την καθεστηκυία τάξη στο κομματικό και πολιτικό πεδίο²⁸.

Συνοπτικά, το νομοθετικό έργο της νέας κυβέρνησης, την περίοδο 1910-1912, ήταν συγκρατημένα ρηξικέλευθο, και με προπομπό το νέο Σύνταγμα, με ισχύ από την 1η Ιουνίου του 1911, προβλέφθηκαν ορισμένες πρόνοιες και αλλαγές. Αφορούσαν την πολιτική λειτουργία, τις κοινωνικές ελευθερίες, την ελευθερία του Τύπου, τη δωρεάν υποχρεωτική στοιχειώδη εκπαίδευση, την ατομική ιδιοκτησία και ειδικά τη μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων καθώς και την ισοβιότητα των δικαστικών λειτουργιών, την πιο ριζική, ίσως, τομή. Εξάλλου, ήταν βαθιά η πεποίθηση του Βενιζέλου ότι μόνο με εκτεταμένες μεταρρυθμίσεις στο εσωτερικό, για συγκρότηση ενός αρραγούς και λειτουργικού κράτους, ήταν εφικτός ο στόχος της Μεγάλης Ιδέας, της απελευθέρωσης όλων των 'αλύτρωτων αδελφών και εδαφών', καθώς και η συναφής προϋπόθεση της κατάλληλης και επαρκούς πολεμικής προπαρασκευής²⁹.

Πράγματι, σε σύντομο, σχετικά, διάστημα, διάρκειας 10 μηνών, με ορόσημο την 4η Οκτωβρίου 1912, ημέρα έναρξης του Α' Βαλκανικού Πολέμου, τα ελληνικά στρατεύματα κατέλαβαν και προσάρτησαν στην εδαφική επικράτεια των "Νέων Χωρών" αρκετές περιφέρειες (Μακεδονία, Ήπειρο, Κρήτη, νησιά ΒΑ Αιγαίου κ.λπ.)³⁰.

Βέβαια, στο μεσοδιάστημα, η δολοφονία του συνετού μονάρχη Γεωργίου Α' και η άνοδος στο θρόνο του φιλόδοξου, μέχρι τότε διαδόχου και αρχιστράτηγου του ελληνικού στρατού, Κωνσταντίνου Β', έσπειρε τα πρώτα ζιζάνια της έριδας μεταξύ βασιλιά και συνταγματικού πρωθυπουργού. Και ενώ η επίτευξη εθνικής ομοιογένειας στα νέα εδάφη παρέμενε το μεγάλο διακύβευμα για την ελληνική κυβέρνηση, κατά τη λήξη των βαλκανικών πολέμων, το εύρος των εκκρεμών εθνικών ζητημάτων με την περίπτωση των 'αλύτρωτων εδαφών' κρατούσαν δέσμια και έρμαιο στην επιρροή του ξένου παράγοντα την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας. Η περίπτωση της Βορείου

²⁸ Μαυρογορδάτος, *ό.π.*, σσ.28-29.

²⁹ Α. Κλάνης (2019). *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1923*, Αθήνα: Πεδίο, σ. 237 και Μ. Χριστοπούλου (2014). «Ο ονειροπόλος πραγματοποιός. Ελευθέριος Βενιζέλος και η Μεγάλη Ιδέα, 1900-1920», στο: Παπαδάκης, Ν. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Η διαμόρφωση της πολιτικής του σκέψης. Ιδεολογικές αφηγήσεις και επιρροές* (Αθήνα/Χανιά: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία/Εθνικό ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»), 255-272.

³⁰ Μαυρογορδάτος, *ό.π.*, σ.33.

Ηπειρού (σημερινή Νότια Αλβανία) και τα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου ήταν τα πιο επιφανή, εδαφικής κυριαρχίας για τα ελληνικά συμφέροντα, ζητήματα. Καθώς η πορεία των πραγμάτων βιάζετο προς έναν περιφερειακής ή ακόμη και παγκόσμιας εμβέλειας πόλεμο, διαρκούντος του 1914 η Ελλάδα στάθμιζε το συσχετισμό των δυνάμεων και των ισορροπιών.

Η προσέγγιση του Βενιζέλου ήταν η πάση θυσία πρόσδεση της χώρας στο άρμα των ναυτικών δυνάμεων πρώτιστα της Μεγάλης Βρετανίας αλλά και της Γαλλίας, των δύο πυλώνων της Αντάντ (Entente) ή της εγκάρδιας συνεννόησης, με συμπερίληψη και άλλων βαλκανικών κρατών όπως η Ρουμανία και η Σερβία. Βέβαια, η Αντάντ ακόμη αμφιταλαντευόταν για τη συγκρότηση ενός βαλκανικού συνασπισμού υπό τη σκέπη της, καθώς η ρευστότητα της κατάστασης αλλά και τα συμφέροντά της δεν της επέτρεπαν να μην εξαντλήσει τις προσπάθειες για την προσέλκυση της αναθεωρητικής Βουλγαρίας, που στο μεταξύ ακόμη παρέμενε ουδέτερη. Ο Βενιζέλος επιδίωκε τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο σε ένα συνασπισμό έναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, λόγω της διεκδίκησης περιοχών της με ελληνικό πληθυσμό. Ο ισχυρός σύμμαχος του σουλτάνου επρόκειτο να είναι η Γερμανία. Παράλληλα, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, μολονότι συναισθηματικά συνδεόταν με τη Γερμανία (γυναϊκάδελφος του βασιλιά Κάιζερ και με σπουδές στη στρατιωτική σχολή της Πρωσίας-σημ. Καλίνινγκραντ), αναγνώριζε ότι ο στόλος και τα χωρικά ύδατα της Ελλάδας ήταν εν δυνάμει έρμια αγγλογαλικού ναυτικού αποκλεισμού αλλά και συνακόλουθων αντιποίνων και καταστροφών από τις δυνάμεις της Αντάντ, στην περίπτωση σύμπραξης με τον γερμανικό παράγοντα³¹.

Για τους ανωτέρω λόγους ο κύκλος των ανακτόρων ευνοούσε την τήρηση αυστηρής ουδετερότητας, συμπεριλαμβανομένης της αντιβενιζελικής παράταξης που μολονότι ετερογενής, με ασαφείς θέσεις και πρόγραμμα, ετεροπροσδιοριζόταν ταυτοτικά και ιδεολογικά με βάση την πολιτική του Βενιζέλου και στοιχιζόταν όπισθεν του πείσμονος άνακτος. Ο τελευταίος κόμιζε στις ελληνικές πολιτικές ελίτ υποσχέσεις της Γερμανίας περί διατήρησης και εγγύησης των προσφάτως κεκτημένων ελληνικών εδαφών στην περίπτωση τήρησης της ελληνικής ουδετερότητας. Σε μία παράλληλη ανάγνωση, η γερμανική θεώρηση των πραγμάτων και των προοπτικών για αναζήτηση συμμαχιών στη βαλκανική χερσόνησο και την ευρύτερη περιοχή, εκτιμούσε ότι η

³¹ Μαυρογορδάτος, *ό.π.*, σσ. 35-37.

ελληνική ουδετερότητα ήταν ευνοϊκή για πρακτικούς λόγους. Στην αντίθετη περίπτωση η Γερμανία ήταν υποχρεωμένη με το οικονομικό άγχος και το στρατιωτικό ρίσκο του συνεχούς και απαρακάλυτου χερσαίου εφοδιασμού της Ελλάδας, υπό το βλέμμα του πανίσχυρου στη Μεσόγειο βρετανικού στόλου³².

Ο Δορδανάς (2016) επισημαίνει τις συστάσεις του Κάιζερ προς τον Κωνσταντίνο, σε σχετικό τηλεγράφημα, για την ανάγκη τήρησης ουδετερότητας καθώς σε διαφορετική περίπτωση ενδεχομένως να στοχοποιούταν η ελλαδική εδαφική κυριαρχία από τη Βουλγαρία, με την Καβάλα και το λιμάνι της να συνιστούν το ποθητό τρόπαιο για αυτή. Επιπλέον, η ένταξη στη συμμαχία της Αντάντ θα συνεπαγόταν, κατά τον ίδιο, πιθανή ‘συμμαχική’ ρωσική κυριαρχία στη Βόρεια Ελλάδα, η οποία δεν θα ήταν χωρίς κόστος για τον ελληνικό λαό. Επιπρόσθετα, συνέχιζε ο Γερμανός άνακτας, η Ιταλία, δεν θα οργάνωνε επιχείρηση επεκτατικής κίνησης προς το χώρο της Ηπείρου, λόγω της αναμενόμενης παρουσίας στρατευμάτων στο χώρο της βαλκανικής από τις κεντρικές δυνάμεις (Γερμανία, Αυστροουγγαρία)³³.

1.2. Οι συγκρούσεις Βενιζέλου-Κωνσταντίνου ως προπομποί της οριστικής ρήξης (1915-1916)

Η έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου τον Αύγουστο του 1914, με αφορμή τη δολοφονία του διαδόχου του θρόνου των Αψβούργων (Αυστροουγγαρία) από χέρι σερβικής καταγωγής φοιτητή, στο Σεράγεβο, βρήκε την Ελλάδα αμφιταλαντευόμενη αλλά και διχασμένη σε επίπεδο ύπατης πολιτειακής και πολιτικής ηγεσίας. Σε αυτό το πλαίσιο, η τήρηση μίας ενιαίας γραμμής στο πλαίσιο ενός εθνικά αρραγούς μετώπου, στην εξωτερική πολιτική, ήταν σχεδόν ανέφικτη³⁴.

Το ορόσημο που καθόρισε την πορεία του διχασμού, με απώτερη συνέπεια τις δύο κυβερνήσεις, Αθηνών και Θεσσαλονίκης, ήταν το ζήτημα της συνδρομής ελληνικών

³² Μαυρογορδάτος, *ό.π.π.*, σσ. 38-39.

³³ Ευ. Δορδανάς (2016), « Ο Πόλεμος στα χαρτιά: Η διπλωματία του ελληνο-γερμανικού άξονα κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου», στο: Αθηνά Κόλια -Δερμιτζάκη-Βάσω Σειρηνίδου-Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης (επιμ.), *Ιστορίες πολέμου στη Νοτιανατολική Ευρώπη, Μια προσέγγιση στη διαχρονία*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου με αφορμή τα 100 χρόνια από τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-13), (Αθήνα, 7-9 Νοεμβρίου 2013), Αθήνα: Ηρόδοτος, 441-451, εδώ σσ. 441-442.

³⁴ G. Leon (1974). «Greece and the Great Powers: 1914-1917», *Balkan Studies*, Θεσσαλονίκη: Institute for Balkan Studies, σ. 14.

δυνάμεων υπέρ της υπεράσπισης της Σερβίας και της συμμετοχής του ελληνικού στόλου στην εκστρατεία στα Βαλκάνια, στο πλευρό της Αντάντ και εναντίον του σουλτάνου, συμμάχου της Γερμανίας. Την ίδια περίοδο, σχετικά με το ζήτημα της συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο και της χρησιμότητας της εμπλοκής της στο πλευρό της συμμάχου Σερβίας, είναι ανάγλυφος ο τρόπος παρουσίασης των γεγονότων στον ημερήσιο Τύπο της εποχής. Οι προσκείμενες στην κεντρικά βενιζελική παράταξη εφημερίδες *Έθνος* και *Νέα Ελλάς* με εμφατικά πρωτοσέλιδα, προωθούσαν την έξοδο από την ουδετερότητα, ώστε να διασφαλίσει τα συμφέροντά της, δεδομένης και της προσέγγισης του σουλτάνου με τις Κεντρικές Δυνάμεις³⁵.

Η πιο φρόνιμη επιλογή ήταν η προσέγγιση της Μ. Βρετανίας, εκ μέρους του συνόλου των βαλκανικών κρατών καθώς ήταν αναγκαίο

«τα κράτη ταύτα να ζήσουν και να εξέλθουν εκ της κρίσεως ταύτης με ακέραια τα μέλη των»³⁶.

Ο βενιζελικός Τύπος, στο πλαίσιο του δόγματος της προσέγγισης των ναυτικών δυνάμεων για την καλύτερη διασφάλιση των εθνικών συμφερόντων, επικροτούσε και επιδοκίμαζε την πρόσδεση της ελληνικής διπλωματίας στο βρετανικό άρμα και την έξοδο στον πόλεμο με τους Συμμάχους και στο πλευρό των Σέρβων, στη βάση και της υφιστάμενης αμυντικής ελληνοσερβικής συνθήκης³⁷.

Από την άλλη πλευρά, ο αντιβενιζελικός Τύπος εστίαζε, με στοιχειοθετημένη τεκμηρίωση, στην αναγκαιότητα για την τήρηση αυστηρής ουδετερότητας. Το εθνικό συμφέρον, κατά τον φιλοβασιλικό Τύπο, έπρεπε να προτάσσει την εύνοια των γερμανικών αντιλήψεων και επιδιώξεων για την ανάσχεση του κοινού εχθρού, του πανσλαβισμού³⁸ καθώς

«ο μέγας Ελλάδος και του Ελληνισμού κίνδυνος απορρέει εκ του Πανσλαβισμού, κατά του οποίου ουδείς σήμερον αγωνίζεται, πλην μόνης της Γερμανίας».

Σε μία πιο προωθημένη θέση, μία άλλη, αμιγώς φιλοβασιλική εφημερίδα, παρουσίαζε τη Μ. Βρετανία ως τον μεγαλύτερο εχθρό για τα ελληνικά συμφέροντα στην περιοχή (*Αθήναι*, 3-8-1914) δείγμα, βέβαια, και ενός ογκούμενου θαυμασμού, ορισμένων πολιτικών και εκδοτικών ελίτ, προς τον γερμανικό милитарιστικό πρότυπο³⁹.

³⁵ *Έθνος*, 31-7-1914, *Νέα Ελλάς*, 3-8-1914

³⁶ *Εμπρός*, 15-8-1914

³⁷ *Νέα Ημέρα*, 15-7-1914 και *Πατρίς*, 15-11-1914

³⁸ *Σκριπ*, 17-8-1914 και *Ακρόπολις*, 3-9-1914

³⁹ *Ακρόπολις*, 7-8-1914 και *Αθήναι*, 14-8-1914

Σχετικά με την ελληνοσερβική συνθήκη ο αντίθετος προς τον Βενιζέλο εκτιμούσε ότι η Ελλάδα

«δεν είναι εισέτι εις θέσιν να μετάσχη νέου πολέμου»,

ενώ ήταν εμφανής για τον Βενιζέλο

«η ανάγκη του να παραπλανηθή η δημόσια γνώμη δια της υποδείξεως, ότι η ημετέρα κυβέρνησις είναι δεσμευμένη εκ συμφωνιών»⁴⁰.

Στις 7 Οκτωβρίου 1914, η βρετανική διπλωματία βολιδοσκόπησε τον Βενιζέλο για το ενδεχόμενο συνομολόγησης μίας στρατιωτικής συνεργασίας, στο πλαίσιο κοινών επιχειρήσεων κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα στενά των Δαρδανελίων και στην Καλλίπολη, με τη συνδρομή και άλλων συμμαχικών κρατών. Ο Έλληνας πρωθυπουργός, λόγω των ευοίωνων προοπτικών για μελλοντικό διαμοιρασμό εδαφών της, κατ' εκτίμησή του, εν αναμονή ηττημένης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δεν μπορούσε να συγκρατήσει την τάση του για συγκατάβαση. Συνεπώς θα δεχόταν την ελληνική συμμετοχή, υπό τον όρο της ουδετερότητας, τουλάχιστο, της Βουλγαρίας, ώστε η τελευταία να μην κινούσε δυνάμεις προς την ελλαδική επικράτεια, σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Τον Ιανουάριο του 1915, η Αντάντ, μέσω του πρέσβη Sir Francis Elliot, ζήτησε την ελληνική συνδρομή προς το συμμαχικό σερβικό κράτος, με υπεσχημένα εδαφικά ανταλλάγματα στη Μ. Ασία⁴¹.

Η προοπτική αυτή ώθησε τον Βενιζέλο να συντάξει σχετικό υπόμνημα (11 Ιανουαρίου 1915), με αποδέκτη τον ανώτατο πολιτειακό άρχοντα και με σκοπό εκείνος να μεταπειστεί⁴². Σε αυτό προτεινόταν ακόμη και το ενδεχόμενο παραχώρησης της Καβάλας και της Δράμας στη Βουλγαρία. Το σκεπτικό εδραζόταν στον εξευμενισμό των εδαφικών βλέψεων του βουλγαρικού επεκτατισμού με αντίβαρο την ολοκλήρωση του οράματος της 'Μεγάλης Ιδέας' στον μικρασιατικό χώρο. Επιπλέον, κατά το σκεπτικό του Βενιζέλου, μόνο η έξοδος στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ ήταν δυνατό να προλάβει αντίστοιχες εδαφικές ιταλικές επιδιώξεις στη Μ. Ασία αλλά και να προστατεύσει τον ελληνικό τοπικό πληθυσμό

⁴⁰ Σκριπ, 20-9-1914

⁴¹ (Sir Edward Grey προς τον Sir Francis Elliot, 23 Ιανουαρίου 1915 και Ελ. Βενιζέλος προς τις Πρεσβείες της Ελλάδας Λονδίνο, Παρίσι και Αγία Πετρούπολη, 25 Ιανουαρίου 1915).

⁴² Μαυρογορδάτος, *ό.π.π.*, σ. 40.

από τουρκικά αντίποινα⁴³. Σημειωτέον ότι στο μεσοδιάστημα, στον αντιβενιζελικό Τύπο⁴⁴ δημοσιεύτηκαν λίβελαι κατά των σκέψεων του Βενιζέλου για πιθανή εδαφική εκχώρηση στη Βουλγαρία

«δια της θυσίας της Καβάλας και ολοκλήρου της Ανατολικής Μακεδονίας».

Βέβαια, η προσκείμενη στον βενιζελισμό εφημερίδα Εστία⁴⁵ αντέκρουσε τα αντιβενιζελικά άρθρα περί εκχώρησης της Καβάλας, υποστηρίζοντας πως

«πρότασις τοιαύτη ουδεμία υπεβλήθη εις την Ελλάδα εκ μέρους της Τριπλής Συμμαχίας».

Η επιχειρηματολογία του Βενιζέλου δεν συγκίνησε τον Κωνσταντίνο, που ακόμη και στην πιθανότητα αυστρογερμανικής εισβολής στη Μακεδονία και στη Θεσσαλονίκη, λόγω κατάρρευσης του σερβικού μετώπου, έμοιαζε ανένδοτος να συναινέσει σε συνδρομή προς τη σύμμαχο χώρα, με βάση και τις πρόνοιες της ελληνοσερβικής συνθήκης του 1913 περί αμοιβαίας αμυντικής συνδρομής σε περίπτωση επίθεσης τρίτου κράτους⁴⁶.

Ο δελεασμός της Βουλγαρίας με κάποιες εδαφικές παραχωρήσεις, όπως αναφέρθηκε, ήταν άλλη μία πτυχή της προσέγγισης αποτροπής δεύτερου εχθρικού μετώπου για την Αντάντ στην ηπειρωτική βαλκανική ενδοχώρα. Σε δεύτερο υπόμνημα προς τον βασιλιά, ο Βενιζέλος αναφερόταν στην πιθανή εκχώρηση στη Βουλγαρία μόλις 2.000 χιλιομέτρων (Καβάλα, Δράμα), έναντι αναμενόμενου κέρδους πολλαπλάσιων εδαφικών ανταλλαγμάτων στη Μ. Ασία, ήτοι 125.000 χιλιόμετρα με συμπαγή ελληνικό πληθυσμό περίπου 200.000 Ελλήνων⁴⁷.

Η αναγκαστικά, λόγω των λεπτών ισορροπιών και της ανάγκης για ομόνοια, εφεκτική και διστακτική στάση του Βενιζέλου ως προς την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ ήρθη οριστικά το επόμενο έτος. Το Φεβρουάριο του 1915, σε τρίτο συναπτό υπόμνημα του πρωθυπουργού προς τον βασιλιά, αναπτύχθηκε η επιλογή της ελληνικής συμμετοχής στην πολιορκία των στενών των Δαρδανελίων με

⁴³ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φάκ. 035-086: Υπόμνημα, Ελ. Βενιζέλος προς τον βασιλιά Κωνσταντίνο, Αθήνα, 17 Ιανουαρίου 1915.

⁴⁴ Σκριπ, 15/16-8-1914

⁴⁵ Εστία, 15-8-1914

⁴⁶ Γ. Βεντήρης (1931). *Η Ελλάς του 1910-1920: Ιστορική Μελέτη*, Τόμος Β', Αθήνα: Πυρσός, σ.59.

⁴⁷ Π. Πετρίδης (εισαγ., επιμ.), (1999), *Βασιλική Προδοσία, (1915-17). Οι συγκλονιστικές αποκαλύψεις της κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου στη Βουλή*. Αθήνα: Προσκήνιο, σσ. 274-277.

ένα αποβατικό Σώμα Στρατού. Και σε αυτή την περίπτωση, εκ του συντάγματος, σε θέματα ειρήνης και πολέμου, και εν γένει κρίσιμων εθνικών αποφάσεων στη σφαίρα της εξωτερικής πολιτικής, ο ανώτατος πολιτειακός άρχοντας έπρεπε, τύποις, να δώσει την συγκατάθεσή του⁴⁸.

Ενδιαφέρουσα ήταν η αντιμετώπιση της εκστρατείας στην Καλλίπολη από τον Τύπο της εποχής, και των δύο ιδεολογικών παρατάξεων. Οι περισσότερο ευνοϊκές προς τη βενιζελική παράταξη εφημερίδες επικροτούσαν την εκστρατεία και την ελληνική συμμετοχή ως μία ευκαιρία για την πραγματοποίηση των εθνικών μύθων, γεγονός με φιλολαϊκό αντίκτυπο⁴⁹ και με τον Κωνσταντίνο ως επικεφαλής στην ελληνική εκστρατεία

«Τον Βασιλέα εις το πρόσωπον του Οποίου ενσαρκούνται όλοι οι πόθοι του Γένους και τον Οποίον ο θρύλος περιέβαλε με την αίγλην του εκτελεστού της εθνικής κληρονομιάς... Καθ' ην στιγμήν, προετοιμάζεται η απελευθέρωσις της Πόλεως των Κωνσταντίνων, να ευρίσκειται επί κεφαλής του Έθνους Εκείνος...»⁵⁰.

Από την άλλη ο αντιβενιζελικός Τύπος ακολούθησε μία αντιφατική προσέγγιση. Αφενός επικροτούσε την ελληνική συμμετοχή με εμψυχωτικά, μάλιστα, άρθρα περί 'αποκατάστασης της εθνικής μας κληρονομιάς' με φράσεις όπως

«...Λαοί! Αγαλλιάσατε! Έθνη!... Ότι ημέρα Δικαιοσύνης ανατέλλει εφ' ημάς. Ότι το απόκληρον Γένος αποκαθίσταται εις την κληρονομίαν αυτού, διότι τούτο είναι το θέλημα του Υψίστου...»⁵¹

και την προοπτική ανασύστασης της βυζαντινής αυτοκρατορίας⁵², αλλά ταυτόχρονα υπήρχαν ισχυρές επιφυλάξεις, κυρίως από τους κύκλους του Γενικού Επιτελείου για τους πιθανούς κινδύνους⁵³ όπως η επίθεση από βορρά του βουλγαρικού στρατού⁵⁴.

Βέβαια οι ηπιότερες αντιβενιζελικές εφημερίδες αναγνώριζαν ότι η επιχείρηση των Δαρδανελλίων μπορούσε να αποδυναμώσει τη Βουλγαρία⁵⁵, προβάλλοντας την προσχώρηση της Ελλάδας στην Αντάντ ως επιλογή επιτυχιών⁵⁶.

⁴⁸ Ευ. Χατζηβασιλείου (2017). «Salus populi suprema lex: εσωτερική σύγκρουση και διεθνείς σχέσεις, 1915 – 1916» στο Σούρλας, Π. (επιμ.), Τσεκούρας, Ι. (επίμ.), Παπαδάκης, Ν. (επίμ) και Μουρέλος, Ι. (επιμ.), *Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, Η Κορύφωση της Σύγκρουσης Διο Κόσμων: Η ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά, Πρακτικά Συμποσίου (3 και 4 Οκτωβρίου 2016, Θεσσαλονίκη.*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη – Χανιά: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία/ Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου/ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», 25-38, εδώ σσ. 29-30.

⁴⁹ *Εσπερινή*, 15-2-1915

⁵⁰ *Νέα Ελλάς*, 16-2-1915

⁵¹ *Σκριπ*, 15-2-1915

⁵² *Χρόνος*, 14-2-1915

⁵³ *Νέα Ημέρα*, 21-2-1915

⁵⁴ *Χρόνος*, 19-2-1915

Από την άλλη πλευρά, άλλες φιλοβασιλικές εφημερίδες όπως η *Νέα Ημέρα* και η *Αθήναι* οι εκτιμούσαν πως η επιχείρηση ήταν στρατιωτικά σχεδόν ανέφικτη, ενώ η Ελλάδα θα ήταν έκθετη στον βουλγαρικό κίνδυνο⁵⁷.

Παρά την αρχικά θετική στάση του βασιλιά, υπό την προϋπόθεση της ύπαρξης ανοικτής πρόσκλησης της Αντάντ και όχι της αυτόβουλης συμμετοχής της Ελλάδας, με σκοπό ακριβώς την αποφυγή της γερμανικής δυσαρέσκειας, τελικά δεν συναίνεσε. Ήταν καταφανώς επηρεαζόμενος από το στενό κύκλο των συμβούλων του, προεξάρχοντος του υπουργού των Εξωτερικών, Γεωργίου Στρέϊτ αλλά και του επιτελάρχη του Γενικού επιτελείου, Ιωάννη Μεταξά. Ειδικά ο έμπειρος πολιτικός, επικεφαλής της ελληνικής διπλωματίας, φρονούσε ότι η Ελλάδα θα έπρεπε να προκρίνει είτε την ουδετερότητα, είτε την καταπολέμηση του πανσλαβισμού, και συνεπώς τη σύνταξη με τις κεντρικές δυνάμεις υπό τη Γερμανία και την Αυστροουγγαρία⁵⁸.

Τα παραπάνω ώθησαν το Βενιζέλο σε παραίτηση που έγινε άμεσα αποδεκτή. Μετά από άρνηση της πρότασης για σχηματισμό κυβέρνησης από τους Αλέξανδρο Ζαΐμη και Στέφανο Σκουλούδη, με τον μετριοπαθέστερο Ζαΐμη να ζητά ως όρο την ανοχή των Φιλελευθέρων, ο Κωνσταντίνος στράφηκε προς τον Δημήτρη Γούναρη⁵⁹.

Μολονότι η Ελλάδα είχε άμεσα νέα κυβέρνηση, η δυσπιστία των δυτικών συμμάχων απέναντί της εγκυμονούσε έντονες ανησυχίες για την ασφάλεια και το μέλλον της χώρας. Έφθασαν στο σημείο, μάλιστα, να μην εγγυώνται την εδαφική ακεραιότητα της ελλαδικής επικράτειας στην περίπτωση βουλγαρικής επίθεσης και να αρκούνται στην φιλολογική εκχώρηση εδαφών στο βιλαέτι του Αϊδινίου. Γενικότερα η ψυχογράφιση των διαπραγματεύσεων μεταξύ βασιλικής κυβέρνησης και δυτικών συμμάχων δεν καταδείκνυε ότι υπήρχε εμπιστοσύνη. Η διελκυστίνδα ήταν βέβαια ετεροβαρής, με την ελληνική πλευρά να προσπαθεί να διατηρήσει τουλάχιστο μία βάση λειτουργικών διπλωματικών σχέσεων και, παράλληλα, να επιθυμεί την αποφυγή κρίσεων και αναταραχών στο πολιτικό και στο διπλωματικό πεδίο, κρίσεις που ήταν

⁵⁵ *Εμπρός*, 11-2-1915

⁵⁶ *Καιροί*, 20-2-1915

⁵⁷ *Νέα Ημέρα*, 11-2-1915, *Αθήναι*, 19-2-1915

⁵⁸ Λεονταρίτης, Γ. (1978). «Η Ελλάς και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος». *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΕ΄, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 15-74, εδώ σσ. 18-19.

⁵⁹ Λεονταρίτης, *όπ.π.*, σσ. 22-23.

δυναμικός κίνδυνος για τη μακροβιότητα της, όχι τόσο λαοφιλούς, δοτής και όχι αιρετής κυβέρνησης⁶⁰.

Ο αντιβενιζελικός Τύπος βέβαια υπερασπιζόταν πεισματικά τις διαχειριστικές ικανότητες και τους διπλωματικούς ελιγμούς της βασιλικής κυβέρνησης με προεξάρχοντα τον βασιλιά. Κατά την εφημερίδα *Εμπρός*⁶¹:

«ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος Β' δεν είχε εξ' εκείνων οίτινες δύνανται να παίζουν κωμωδία εις βάρος της Ελλάδος»

καθώς

«ούτε πρότασις αληθείς είχεν, ούτε υπεσχέθη τοιαύτας από μέρους των τριών Δυνάμεων, ούτε εγγυήσεις ρητάς έλαβεν, ούτε ασφάλειαν ουδεμίαν».

Ο συντηρητικός Τύπος, ήταν περισσότερο καθησυχαστικός για την πολιτική κατάσταση, ενώ, για ψυχολογικούς και προπαγανδιστικούς λόγους και με σκοπό τη συσπείρωση των φιλοβασιλικών πολιτών, αφιέρωνε πηχυαίους τίτλους στην ασθενή υγεία του άνακτα. Μέχρι την προκήρυξη εκλογών, για τις 31 Μαΐου 1915, και ενώ η εσωτερική κατάσταση κινούσε, τηρουμένων των συνθηκών, σχετικά ομαλά, οι ύστατες προσπάθειες της Αντάντ να προσελκύσει τη Βουλγαρία έναντι υποσχέσεων επί της σερβικής Μακεδονίας (σημ. Βόρεια Μακεδονία) αλλά και της Καβάλας, δημιουργούσε οπωσδήποτε ανησυχία στην κυβέρνηση αλλά και άλλοθι στη γερμανική προπαγάνδα που ευνοούσε την ουδετερότητα και φαινομενικά εγγυόταν την εδαφική ακεραιότητα των πρόσφατων ελληνικών κτήσεων. Σημειωτέον ότι η Αντάντ υποσχόταν εδάφη στα μικρασιατικά παράλια μόνο στην περίπτωση συμμετοχής στον πόλεμο, ενώ η Γερμανία αρκούταν στην ευμενή για αυτή και τους βαλκανικούς της συμμάχους ουδετερότητα, δεσμευόμενη, μάλιστα, να εξετάσει, υπό τις πιέσεις του βασιλιά Κωνσταντίνου, το ενδεχόμενο παραχώρησης της Δοϊράνης-Γευγελής, καθώς και εδαφών στη Νότια Αλβανία, (Βόρειος Ήπειρος)⁶².

Ιδιαίτερη σημασία έχει ο τρόπος προσέγγισης των εκλογών εκ μέρους του αντιβενιζελικού και του βενιζελικού Τύπου. Σε μία προπαγανδιστικής στόχευσης έκκληση η εφημερίδα *Σκριπ*⁶³, παραμονή των εκλογών, απηύθυνε

«Έκκλησις προς τον ελληνικό λαόν ας λάβη υπ' όψιν του τι επισήμως είπεν αυτός ο κ. Βενιζέλος»

⁶⁰ Λεονταρίτης, *ό.π.*, σσ. 24-25.

⁶¹ *Εμπρός*, 22-2-1915

⁶² Λεονταρίτης, *ό.π.*, σσ. 25-26.

⁶³ *Σκριπ*, 30-5-1915

σχετικά με το ζήτημα της Καβάλας, τονίζοντας πως

«Και τότε πρέπει να σκεφθής Σν ελληνικό λαό, εάν προτιμάς τον βασιλέα Σου ή τον κ. Βενιζέλον».

Στο ίδιο πνεύμα η βενιζελική ανάγνωση σημειώνει

«Λαέ καλείσαι δια της ψήφου Σου ν' αποφανθείς ή ότι καλά έπραξεν ο βασιλεύς και διαφώνησε με τον Βενιζέλον και έφερε τον Γούναρη δια να αποφύγωμεν τον πόλεμον... ή ότι δεν έκαμε καλά ο βασιλεύς»⁶⁴.

Στις εκλογές οι Φιλελεύθεροι, απόντος του Βενιζέλου που παρέμενε αυτοεξόριστος στην Αίγυπτο για να επιστρέψει κατόπιν στη Μυτιλήνη, θριάμβευσαν, κερδίζοντας τις 186 από τις 316 της Βουλής, ενώ, οι αντίπαλοι κατέλαβαν 124 έδρες, με 6 έδρες να αντιστοιχούν ανεξάρτητους βουλευτές. Η επάνοδος του Βενιζέλου επανέφερε την προβληματική συνύπαρξη των δύο ηγετών των μεγάλων παρατάξεων της εποχής, των κεντρογενών Φιλελευθέρων υπό τον Βενιζέλο και των φιλοβασιλικών Συντηρητικών υπό τον βασιλιά Κωνσταντίνο. Η εκατέρωθεν καχυποψία έως και δυσπιστία, αναδείχθηκε εκ νέου με την περίπτωση της επικείμενης σερβοβουλγαρικής συμπλοκής⁶⁵.

Ανέκυψε έτσι το ζήτημα πιθανής επιστράτευσης για πιθανή συνδρομή της συμμαχικής Σερβίας και των Αγγλογάλλων. Η αντιβενιζελική εφημερίδα *Σκριπ*⁶⁶ σημείωνε ότι

«Η Ελλάς ως ράκος είς τας χείρας της Αγγλίας...δεν ενεργεί αυτοβούλως. Δεν έχει ιδιικήν της πολιτικής. Επιστρατεύεται διότι επιτάσσει τούτο η Αγγλία».

Ο Βενιζέλος δεν επιθυμούσε, ασφαλώς, την καθαίρεση ή την απομάκρυνση του βασιλιά αλλά οπωσδήποτε την εκούσια ή ακούσια συγκατάβασή του, με την πειθώ ή με τον εξαναγκασμό του από τα ίδια τα πράγματα, στη συμμετοχή της Ελλάδας στο πλευρό των Αγγλογάλλων⁶⁷. Σημαντικό ορόσημο της νέας σύγκρουσης ήταν η συζήτηση στη Βουλή για το ζήτημα της υποστήριξης ή όχι της συμμαχικής Σερβίας.

Οι Γεώργιος Θεοτόκης, Δημήτριος Ράλλης και Δημήτριος Γούναρης αντιτάχθηκαν σθεναρά στο ενδεχόμενο απόβασης αγγλογαλλικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη, ενώ ο πρώτος, σε συνεννόηση με το παλάτι, έφερε το ζήτημα της ελληνοσερβικής

⁶⁴ *Νέα Ελλάς*, 22-5-1915

⁶⁵ Μαυρογορδάτος, *ό.π.π.*, σσ. 59-62.

⁶⁶ *Σκριπ*, 18-9-1915

⁶⁷ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φάκ. 012-200, Α. Ρωμανός προς το υπουργείο των Εξωτερικών σχετικά με την αποστολή γαλλικών και αγγλικών στρατευμάτων, Αθήνα, 11 Σεπτεμβρίου 1915.

συνθήκης προς συζήτηση, με τον Βενιζέλο να υπερθεματίζει υπέρ της αξιοπιστίας της Ελλάδας ως συμμάχου, επικαλούμενος και την αμυντική ρήτρα αμοιβαίας συνδρομής με τη Σερβία αλλά και την πιστή τήρηση της συνθήκης του Βουκουρεστίου το 1913. Τελικά, έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης με 142 υπέρ, 102 κατά και 13 αποχές. Παράλληλα, η κατοπινή συνάντηση Βενιζέλου-βασιλιά επέτεινε τη διάσταση απόψεων και παγίωσε το ρήγμα στις σχέσεις τους, που αποτυπώθηκε με νέα παραίτηση του πρωθυπουργού⁶⁸.

Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος που επίχαιρε ο αντιβενιζελικός Τύπος για την παραίτηση Βενιζέλου. Προπαγάνδιζε, όσο το δυνατόν πιο πειστικό τρόπο ότι

«Ο βασιλεύς σώζει το έθνος δια των γνήσιων αυτού αντιπροσώπου. Γενικὴν ανακούφισιν ησθάνθη ὅλο τον ἔθνος της απομακρύνσεως εκ της Αρχῆς της κυβερνήσεως του κ. Βενιζέλου. Η χεῖρ του Μεγάλου Βασιλεύς υψώθη εις επικαιρον στιγμήν ἵνα αποβάλῃ της Αρχῆς εκείνον, ὅστις καταχρόμενος την εμπιστοσύνην»⁶⁹.

Σε ένα γενικότερο πλαίσιο, οι παραιτήσεις του Βενιζέλου θα πρέπει να ερμηνευθούν υπό το πρίσμα των βαθύτερων γεωπολιτικών οραμάτων και υπολογισμών του Κρητικού πολιτικού, στο πλαίσιο της εθνικής ολοκλήρωσης και κινούμενος με βάση ρεαλιστικά και ορθολογικά κριτήρια. Σε αυτό τον άξονα όμως η απολαβή κερδών απαιτούσε και αντίστοιχες θυσίες. Έτσι, η στρατιωτική συνδρομή της Ελλάδας προς τις δυνάμεις της Αντάντ συνδεόταν με την εξασφάλιση υποσχέσεων για εδαφικά κέρδη στη Μικρά Ασία. Σε πρώτη φάση αυτή η συνδρομή αφορούσε την παροχή βοήθειας προς τη σύμμαχο Σερβία όταν η βουλγαρική επίθεση ήταν προ των πυλών. Από την άλλη μεριά, ο βασιλιάς προέβλεπε τη διαφύλαξη της εδαφικής ακεραιότητας που εγγυόταν η ουδετερότητα⁷⁰.

Συνεπώς, η σύγκρουση των δύο πόλων εξουσίας φάνταζε ως μονόδρομος με αντίκτυπο μία σειρά από διαταράξεις τόσο στη διαμόρφωση όσο και στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής⁷¹. Ουσιαστικά ο διχασμός μπορεί να ιδωθεί στη στρατηγική και τις τακτικές πραγμάτωσης του προτάγματος της Μεγάλης Ιδέας⁷².

⁶⁸ Μαυρογορδάτος, *ό.π.*, σσ. 66-68.

⁶⁹ *Σκριπ*, 24-9-1915

⁷⁰ Γ. Γιαννουλόπουλος (2003). *Η ευγενής μας τύφλωσις. Εξωτερική πολιτική και «Εθνικά θέματα». Από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική καταστροφή*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, σσ. 226-227.

⁷¹ Ν. Πετσάλης – Διομήδης (1988), *Η Ελλάδα των δύο κυβερνήσεων 1916-17*. Αθήνα: Φιλιππότης, σσ. 162-166.

⁷² Ι. Μουρέλος (2007), *Τα «Νοεμβριανά» του 1916. Από το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων των θυμάτων*. Αθήνα: Πατάκης, σ. 18.

1.3.Ο δρόμος προς την εκδήλωση του Κινήματος Εθνικής Άμυνας

Στο μεταξύ, οι Αγγλογάλλοι, για να διασφαλίσουν τα συμφέροντά τους και να ασκήσουν πίεση στο βασιλιά, τον Οκτώβρη του 1915, άρχισαν να αποβιβάζουν τις πρώτες μονάδες στη Θεσσαλονίκη και την ευρύτερη μακεδονική γη («Στρατιά της Ανατολής» υπό το Γάλλο στρατηγό Μωρίς Σαράιγ). Η μετριοπαθής κυβέρνηση συνασπισμού του Α. Ζαΐμη δεν εναντιώθηκε στην απόβαση των Αγγλογάλλων, ενώ δεσμεύτηκε και για το ανεμπόδιστο της αποφασισμένης επιστράτευσης⁷³.

Η εξέλιξη του πολέμου στα Βαλκάνια με την επίθεση των αυστριακών δυνάμεων και της Βουλγαρίας στη Σερβία, τον ίδιο μήνα, περιέπλεξε την κατάσταση καθώς η ελληνική κυβέρνηση δεν ήταν διατεθειμένη να εμπλακεί σε πόλεμο. Η αδιαλλαξία του βασιλιά και η πρόθεση για τήρηση ουδετερότητας επιβεβαιώθηκε και με την άρνηση σε ενδεχόμενη προσφορά της Θράκης και της Κύπρου αλλά και στρατιωτική συνδρομή από τις συμμαχικές δυνάμεις σε περίπτωση ελληνικής εμπλοκής τον πόλεμο⁷⁴.

Η νέα κυβέρνηση του Στέφανου Σκουλούδη δημοσίευσε την πρόθεση να αποπλίσσει τα εν Ελλάδι συμμαχικά στρατεύματα, ενώ Βρετανία και Γαλλία με διάβημα ζήτησαν την ελεύθερη χρήση του σιδηροδρομικού και οδικού δικτύου καθώς και του λιμανιού της Θεσσαλονίκης, στον ευρύτερο χώρο της Μακεδονίας. Η ελληνική κυβέρνηση έκανε δεκτά τα ανωτέρω αιτήματα αφενός, αρχίζοντας να καλλιεργεί μία φιλογερμανική στάση αφετέρου. Η συνύπαρξη Αγγλογάλλων και βασιλικής κυβέρνησης υπήρξε προβληματική, με την τοπική κοινωνία ιδεολογικά διχασμένη. Στο μεταξύ η αποχή της βενιζελικής παράταξης από τις επόμενες εθνικές εκλογές του Δεκεμβρίου του 1915 παγίωσαν ένα άτυπο κοινοβουλευτικό καθεστώς με κυριαρχία των φιλοβασιλικών σχηματισμών⁷⁵.

Σχετικά με την απόβαση των αγγλογαλλικών δυνάμεων στη Θεσσαλονίκη ανάμεικτες υπήρξαν οι αντιδράσεις του αντιβενιζελικού και του βενιζελικού Τύπου. Ο αντιβενιζελικός επίρριπτε την ευθύνη της συμμαχικής επιχείρησης στον Βενιζέλο ως προσωπικό υπαίτιο⁷⁶.

⁷³ Γ. Κολιόπουλος (2000). *Ιστορία της Ελλάδος από το 1800*, τόμ. 2ος, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, σ. 254.

⁷⁴ Λεονταρίτης, *όπ.π.*, σσ. 28-29.

⁷⁵ Κολιόπουλος, *όπ.π.*, σσ. 256-258.

⁷⁶ *Σκριπ*, 20-9-1915)

Άλλωστε το διάβημα των Μεγάλων Δυνάμεων, το Νοέμβριο του 1915, ήταν απαράδεκτο, με την υποχωρητικότητα της κυβέρνησης να ερμηνεύεται από τον φιλοκυβερνητικό αντιβενιζελικό Τύπο ως ελιγμός για τη βελτίωση των ελληνοσυμμαχικών σχέσεων⁷⁷.

Επιπλέον τα στρατεύματα, που και ο Βενιζέλος ενθάρρυνε να καταλάβουν μακεδονικό έδαφος κατά τις ίδιες πηγές, επηρέαζαν αρνητικά τα στενά ελληνικά στρατιωτικά συμφέροντα και θα ήταν εθνικά επωφελές να απομακρυνθούν το συντομότερο⁷⁸. Ο αντιβενιζελικός Τύπος αμφισβητούσε τόσο τις συμμαχικές προθέσεις όσο και την αξιοπιστία και τον πατριωτισμό του Βενιζέλου. Ειδικά η αρκετά καυστική εφημερίδα *Σκριπ*⁷⁹ σημείωνε:

«Επίσημος αναγγελία της κατάληψης της Θεσ/νίκης- Άφιξις γαλλικών στρατευμάτων- Κατάσχεσις συγκοινωνιών- Η δήθεν διαμαρτυρία της ελληνικής κυβερνήσεως» «μόνος υπεύθυνος ο Βενιζέλος δια την κατάληψιν της Θεσ/νίκης».

Μάλιστα, στο επόμενο εξώφυλλο ενδεικτική είναι η προτροπή της ίδιας εφημερίδας⁸⁰

«Να φύγετε το ταχύτερον είνε η μόνη αληθής υπηρεσία την οποία θα προσφέρετε εις το έθνος»

Από τη άλλη μεριά, ο βενιζελικός Τύπος έβλεπε την κυβέρνηση Σκουλούδη ως έρμαιο στις γερμανικές στοχεύσεις⁸¹ και επίρριπτε την ευθύνη για την επιδείνωση της κατάστασης και της επίσπευσης της συμμαχικής απόβασης στους χειρισμούς της κυβέρνησης Σκουλούδη στο σημείο που πρότεινε αφοπλισμό των Συμμάχων⁸².

Εξάλλου, η συμμαχική παρουσία στη Μακεδονία διασφάλιζε την αποτροπή έναντι της Βουλγαρίας⁸³ αλλά και άλλων κρατών που συντάσσονταν με τις Κεντρικές Δυνάμεις⁸⁴.

Στο α' εξάμηνο του 1916 επρόκειτο να λάβουν χώρα όλα τα γεγονότα που κορύφωσαν τον διχασμό και έστρωσαν το δρόμο για την εκδήλωση του Κινήματος Εθνικής Άμυνας. Ήδη, από το φθινόπωρο του 1915, η άρνηση του βασιλιά να συνδράμει, στο πλαίσιο των συμβατικών και συμμαχικών υποχρεώσεων της Ελλάδας,

⁷⁷ *Χρόνος*, 11-11-1915, *Νέα Ημέρα*, 11-11-1915

⁷⁸ *Νέα Ημέρα*, 18-11-1915

⁷⁹ *Σκριπ*, 20-9-1915

⁸⁰ *Σκριπ*, 21-9-1915

⁸¹ *Πατρίς*, 31-10-1915

⁸² *Έθνος*, 7-11-1915, *Εστία*, 9-11-1915, *Πατρίς*, 8-11-1915

⁸³ *Νέα Ημέρα*, 19-9-1915, *Καιροί*, 20-9-1915

⁸⁴ *Εστία*, 1-12-1915, *Πατρίς*, 18-11-1915

τη Σερβία, η σύγκρουση με το Βενιζέλο για το ίδιο ζήτημα και η κατοπινή αποχή του από τις εκλογές τον Δεκέμβριο του 1915 είχαν προλείανει το έδαφος για την αντίδραση από την πλευρά της αγγλογαλλικής συμμαχίας.

Στο μεταξύ η αντιμετώπιση του Τύπου ως προς την αποχή των Φιλελευθέρων είναι μνημειώδης. Η αντιβενιζελική εφημερίδα *Εμπρός*⁸⁵ σημειώνει πως

«εθνική ανάγκη καλεί πάντας του εκλογές να προσέλθουν εις τας κάλπας», ενώ κατάδηλα επίρριπτε τις ευθύνες στον Βενιζέλο διότι

«εις τσοούτω κρισίμους ώρας καθ' ας όλαι αι εξουσίαι και αι δυνάμεις του Έθνους οφείλουν να είνε ενωμένοι, ισχυραί και εν πλήρει αρμονία, προς αλλήλους, θέλει να μη έχωμεν Βουλήν. Και θέλει να μη έχωμεν Βουλήν διά να μη έχωμεν Κυβέρνησιν. Και θέλει να μην έχωμεν κυβέρνησιν δια να μη έχωμεν βασιλέα, ούτως ώστε η αναρχία ν' αποτελέση το μόνιμο καθεστώς της χώρας».

Ο βενιζελικός Τύπος μέσα από την εφημερίδα *Πατρίς*⁸⁶ δικαιολόγησε την επιλογή του Βενιζέλου με τη θέση ότι

«η εξωτερική πολιτική, γέννημα εσωτερικών αντιδράσεων και καρπός μίσους εναντίον της μετεπαναστατικής εποχής χρησίμευε εις τους κομματάρχας της αντιβενιζελικής παρατάξεως ως απλή γέφυρα εσωτερικής επιστράτευσεως».

Η αποβίβαση στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη, λίγες μόνο ημέρες πριν τη νέα παραίτηση της κυβέρνησης Βενιζέλου, ήταν μία αναγκαιότητα για την αποτροπή της 'ουδετεροποίησης' της Ελλάδας και για την πρακτική χρήση των εδαφών της για την ευόδωση των συμμαχικών επιχειρήσεων στη βαλκανική χερσόνησο. Πέραν της Θεσσαλονίκης, γαλλικά στρατεύματα αποβιβάστηκαν σε Καστελόριζο και Κέρκυρα (όπου μεταφέρθηκε τον Ιανουάριο του 1916 ο καταρρέων σερβικός στρατός με ασφάλεια-περίπου 80.000), και αντίστοιχα αγγλικά στην Μήλο και την Λήμνο. Στο μεταξύ, οι γερμανικές δυνάμεις, μαζί με τις συμμαχικές τους (π.χ. Βουλγαρία), στόχευαν στην εισβολή στην Ανατολική Μακεδονία και στην κατάληψη του στρατηγικής σημασίας οχυρού Ρούπελ⁸⁷.

Είναι αξιοσημείωτο ότι κατά τη διάρκεια της υλοποίησης της εισβολής των γερμανοβουλγαρικών στρατευμάτων στην Ανατολική Μακεδονία, δεν υπήρξε καμία οργανωμένη αντίσταση, πέρα από κάποιες παραμεθόριες μονάδες φύλαξης των συνόρων και φυλάκια που αντιστάθηκαν για την 'τιμή των όπλων'. Η διευκόλυνση

⁸⁵ *Εμπρός*, 5-12-1915

⁸⁶ *Πατρίς*, 10-11-1915

⁸⁷ Α. Τούντα-Φεργάδη (1992) «Η Καβάλα στα κρίσιμα χρόνια του Α' Παγκοσμίου πολέμου (1916-1918)», *Βαλκανικά σύμμικτα. Θέματα διπλωματικής ιστορίας*, Αθήνα, σσ. 224-226.

στον εισβολέα, με παράλληλες κινήσεις από τις βουλγαρικές δυνάμεις όπως η βραχυκύκλωση των τηλεφωνικών γραμμών, επέτρεψε την εύκολη αποκοπή των ελληνικών δυνάμεων του Δ΄Σ.Σ. (Σώματος Στρατού). Τελικά, κατόπιν γερμανικών πιέσεων, στις 13 Σεπτεμβρίου του 1916 η διοίκηση του Δ΄Σ.Σ υπό τον Σ/χη Χατζόπουλο, συναίνεσε στη μεταφορά των αξιωματικών και οπλιτών στο Γκαίρλιτς της Ανατολικής Γερμανίας, διατηρώντας, μολαταύτα, τον οπλισμό τους⁸⁸.

Η κατάληψη του Ρούπελ ως αντίβαρο στην παρουσία των συμμαχικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη, με την ανοχή και την εύνοια του Σκουλούδη, όπως και η ολοκληρωτική κατάληψη της Αν. Μακεδονίας, καταδείκνυαν την ελληνική πρόθεση, της τότε κυβέρνησης, να τηρήσει στάση αυστηρής ουδετερότητας. Η γερμανική πλευρά, μέσω της πρεσβείας της στην Αθήνα, είχε ενημερώσει την ελληνική πολιτική ηγεσία ότι θα απέσυρε τα στρατεύματα από την Αν. Μακεδονία μόλις αποχωρούσαν και τα αντίστοιχα συμμαχικά. Παράλληλα, με σύντομες ενέργειες, στις 13 Μαΐου, γερμανοβουλγαρική στρατιωτική αντιπροσωπεία ζήτησε επιτακτικά την παράδοση του Ρούπελ, γεγονός που πραγματοποιήθηκε τις επόμενες ημέρες⁸⁹.

Τα ανωτέρω γεγονότα ώθησαν τους Άγγλους και τους Γάλλους να σπεύσουν ώστε να πιέσουν την κυβέρνηση των Αθηνών προς την παραίτηση και την προκήρυξη εκλογών, φερόμενες ως ‘προστάτιδες δυνάμεις’ της Ελλάδας, σύμφωνα και με τα όσα όριζε το Πρωτόκολλο του Λονδίνου ως επικύρωση της ανεξαρτησίας, το 1830⁹⁰.

Ο αντιβενιζελικός Τύπος παρουσίασε την κατάληψη του οχυρού Ρούπελ ως έλλογη κίνηση εξισορρόπησης της ‘ενοχλητικής’ συμμαχικής παρουσίας στη Μακεδονία, όπου με ευθύνη του Βενιζέλου ο αυταρχικός στρατηγός Sarrail κατέλυσε την ελληνική κυριαρχία στη Μακεδονία, κατά παράβαση της μέχρι τούδε ουδετερότητας⁹¹.

Ο βενιζελικός Τύπος θεώρησε την κατάληψη του Ρούπελ ως μία «εθνική συμφορά» με ανυπολόγιστο κόστος για τα εθνικά συμφέροντα⁹². Μία αδικαιολόγητη επιλογή

⁸⁸ Πετριδής, *όπ.π.*, σσ. 29-34. 37-38.

⁸⁹ Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου φάκ. 8-52: Κατάθεση Σκουλούδη για την παράδοση του Ρούπελ, Αθήνα, Μάιος 1916.

⁹⁰ Καλτσώνης Δ. (2017). *Συνταγματική ιστορία της Ελλάδας 1821-2001*, Αθήνα:ΚΨΜ, σ. 94.

⁹¹ *Νέον Αστν*, 22-5-1916

⁹² *Εθνος*, 14-5-1916, *Πατρίς*, 15-5-1916

της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας που ευνοούσε τις βουλγαρικές εδαφικές βλέψεις και επιδιώξεις⁹³

«Αι δικαιολογίαι της παραδόσεως είναι ανάξιαι Ελληνικής Κυβερνήσεως. Ανίκανοι δε να πείσουν οποιονδήποτε Έλληνα. Το γεγονός είνε ότι η Ελληνική Μακεδονία παραδίδεται εις τους Βουλγάρους»

κινήσεις που βάρυναν τη ‘φιλογερμανική’ κυβέρνηση για την αδρανή στάση της να αφήσει να καταληφθεί το οχυρό από βουλγαρικές δυνάμεις⁹⁴.

Ιδιαίτερης σημασίας ήταν και η ερμηνεία του Τύπου στην ‘ατιμωτική’ συμμαχική διακοίνωση της 8ης Ιουνίου του 1916 που ζητούσε την αποστράτευση του ελληνικού στρατού, τη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη εκλογών. Αυτές οι ενέργειες προετοίμαζαν την επιστροφή του Βενιζέλου. Οι βενιζελικοί θεωρούνταν για τους φιλοβασιλικούς ως «προδότες της πατρίδας» και «υπόδουλοι των ξένων πρεσβειών»⁹⁵. Στις 9 Ιουνίου 1916 σχηματίστηκε νέα κυβέρνηση υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη, αποδεχόμενη πάραυτα τη συμμαχική διακοίνωση.

Ο βενιζελικός Τύπος, δεν επικρότησε τα όσα διαμείβονταν στη διακοίνωση, ενώ εξέφραζε την ανησυχία του για την πιθανότητα σύρραξης μεταξύ των συμμαχικών στρατευμάτων στη Μακεδονία και των ελληνικών στρατευμάτων⁹⁶. Βέβαια, από τη φιλοβενιζελική πλευρά, και πιο συγκεκριμένα στην εφημερίδα *Πατρίς*, η αγγλογαλλική παρουσία ταυτιζόταν με τις φιλελεύθερες και δημοκρατικές προστάτιδες Δυνάμεις του ελληνικού λαού ως ανάσχεση στις βλέψεις των αυταρχικών αντίπαλων, γειτονικών και μη, κρατών⁹⁷

«Αλλ'εάν η συμπάθεια και η προστασία των Μεγάλων Φιλελευθέρων Δυνάμεων της Δύσεως υπήρξεν ασφαλές έρεισμα δια την εθνικήν αποκατάστασιν του τόπου τούτου, βεβαίως πρέπει να θεωρηθή ως συμβόλαιον επανιδρύσεως της ελληνικής πολιτείας η πλήρης στοργή προς τον ελληνικόν λαόν διακοίνωσις των τριών Προστατιδών, δια της οποίας τα Κράτη, τα παλαιοντά υπέρ της καθιερώσεως παγκοσμίου φιλελευθέρου καθεστώτος, επραγματοποιήσαν χθες επί αναλόγου βάσεως την συνένωσιν των Εθνικών Δυνάμεων της Ελλάδος».

Σχετικά με τα πεπραγμένα της κυβέρνησης και την παράδοση του Ρούπελ και της Ανατολικής Μακεδονίας ο βενιζελικός Τύπος υπογράμμισε πως η βουλγαρική προέλαση ήταν εθνικά επιζήμια⁹⁸ με το σύνολο των ελληνικών πόλεων της

⁹³ *Εστία*, 15-5-1916

⁹⁴ *Εστία*, 19-5-1916, *Πατρίς*, 24-5-1916, *Νέα Ελλάς*, 20-5-1916

⁹⁵ *Σκριπ*, 9-6-1916

⁹⁶ *Εστία*, 30-5-1916, *Νέα Ελλάς*, 29-5-1916, *Πατρίς*, 27-5-1916

⁹⁷ *Πατρίς*, 10-6-1916

⁹⁸ *Νέα Ελλάς*, 8-8-1916

μακεδονικής γης να είναι αποτέλεσμα των γερμανικών δεσμεύσεων προς τη συμμαχική τους Βουλγαρία.

Εξάλλου, σύμφωνα με τη βενιζελική εφημερίδα *Το Φως*⁹⁹, σε αναδημοσίευση δηλώσεων του Βενιζέλου, εμφανιζόταν να υποστηρίζεται από τον πολιτικό ηγέτη η επέμβαση των Δυνάμεων με την ευθύνη να

«επιτίπτει καθ' ολοκληρίαν εις την κυβέρνησιν Σκουλούδη».

Σύμφωνα με το πολιτικό αισθητήριο του έμπειρου πολιτικού

«το έθνος θα ανακτήση τας ελευθερίας, από τας οποίας είχε στερηθή προ τώσων μηνών».

Ασφαλώς, κατά τις εφημερίδες της βενιζελικής παράταξης, οι ευθύνες βάρυναν τόσο τα ανάκτορα όσο και τους αξιωματικούς του Γενικού Επιτελείου που ανέμεναν και ήταν γνώστες της ακόλουθης βουλγαρικής επίθεσης¹⁰⁰. Ειδικά η απόφαση του συνταγματάρχη Χατζόπουλου να υποκύψει στις γερμανοβουλγαρικές πιέσεις και χωρίς να προβάλλει ούτε στοιχειώδη αντίσταση να παραδώσει το Ρούπελ και κατ' επέκταση τον έλεγχο της Ανατολικής Μακεδονίας ισοδυναμούσε με εθνική ατίμωση και προσβολή σύμφωνα με την εφημερίδα *Πατρίς*¹⁰¹.

«Η παράδοσις της Καβάλας και της Ελληνικής φρουράς της αποτελεί την πλέον επονειδιστον σελίδα της εθνικής μας ιστορίας. Η πράξις του συνταγματάρχου Χατζοπούλου, όστις παρέσυρε τους υπ' αυτόν αξιωματικούς και στρατιώτας να αυτομολήσουν εις τους Βουλγάρους, βυθίζει την Ελλάδα εις συμφοράν και εις ατίμωσιν ομοίαν της οποίας δεν αναφέρει η μακραιών σταδιοδρομία της Ελληνικής φυλής».

Κατά τη βενιζελική εφημερίδα της Θεσσαλονίκης *Το Φως* ο κίνδυνος ήταν έντονος διότι

«το Βουλγαρικόν όνειρον δε θα εκπληρωθεί παρά μόνον εις την Θεσσαλονίκην» και «ο κ. Σκουλούδης παραδίδει εις αυτούς τας κλείδας της Μακεδονίας και ευχαρίστως επιτρέπει εις τα βουλγαρικά στίφη να κατέλθουν και μέχρι της Θεσσαλονίκης».

Στο ίδιο πλαίσιο αναφερόταν το ερώτημα

«ποια εχέγγυα έχει η κυβέρνηση ώστε να πιστεύει ότι οι Βούλγαροι θα εκκενώσουν με τη λήξη του πολέμου την Μακεδονίαν; Κι αν αρνηθούν τι θα γίνει;»¹⁰².

⁹⁹ *Το Φως*, 18-6-1916

¹⁰⁰ *Νέα Ελλάς*, 24-8-1916, *Πατρίς*, 18-8-1916

¹⁰¹ *Πατρίς*, 3-9-1916

¹⁰² *Το Φως*, 1-6-1916

Ο αντιβενιζελικός Τύπος αποτιμούσε τη γερμανοβουλγαρική εισβολή στην Ανατολική Μακεδονία ως μία απαλλαγή από την υποτελή και υποτακτική στάση στο αγγλογαλλικό μπλοκ και παράλληλα διέδιδαν ότι η γερμανική πολιτική εγγυόταν την εδαφική ακεραιότητα της Μακεδονίας. Συγκεκριμένα σημείωναν¹⁰³ πως

«η Ανατολική Μακεδονία «απαλασσόταν από τον εφιαλτική κυριαρχία των Συμμάχων και την τυραννία των κατασκόπων της ξενοβενιζελικής προπαγάνδας».

Μάλιστα, η βουλγαρική εισβολή παρουσιαζόταν ως ειρηνική στο οποίο συνέτεινε η «άψογος συμπεριφορά των Βουλγάρων»¹⁰⁴. Από την άλλη μεριά, οι εφημερίδες προσκείμενες ιδεολογικά στη βενιζελική παράταξη, υπερθεμάτισαν με το ζήτημα της Καβάλας αλλά και της παραίτησης του Καλογερόπουλου στο πλαίσιο της διαφωνίας του με το βασιλιά που ευνοούσε περισσότερο τη γερμανική πολιτική¹⁰⁵. Το γεγονός της βουλγαρικής εισβολής στη Μακεδονία είχαν προκαλέσει συναγερμό όχι μόνο στο πολιτικό προσωπικό και την κοινωνία των πολιτών αλλά και στον δημοσιογραφικό κόσμο. Σύμφωνα με *Το Φως*¹⁰⁶ η μόνη πολιτική λύση ήταν ο Βενιζέλος που έχαιρε υποστήριξης των Δυνάμεων, εκτιμώντας ότι

«η έγκριση της πολιτικής των Φιλελευθέρων, θα θεωρηθή ως φιλική προς αυτάς, η Ελλάς θα απολαύση και πάλιν την προστασία των [Δυνάμεων] δι' ης και μόνης δύναται να σωθή και να περισώση ό,τι ακόμη είναι δυνατόν να περισωθή διά τον υπόδουλον Ελληνισμόν».

Γενικότερα είχε πλέον εδραιωθεί ένα κλίμα δαιμονοποίησης του εσωτερικού αντιπάλου με την καλλιέργεια, και μέσω του Τύπου, μίας εικόνας του άλλου ιδεολογικού αντιπάλου ως εχθρού και προδότη. Μεγάλη όξυνση προκάλεσαν, όπως παρουσιάστηκε εκτενώς, η παραβίαση της ελληνικής ουδετερότητας και της ελληνικής εδαφικής κυριαρχίας με την αποβίβαση δυνάμεων της Αντάντ στην Μακεδονία αλλά και η άνευ όρων παράδοση του Ρούπελ και άλλων ελληνικών πόλεων (Δράμα, Καβάλα, Σέρρες) σε βουλγαρικές δυνάμεις¹⁰⁷.

Μάλιστα, η κατάληψη της Καβάλας, του λιμανιού και της ενδοχώρας της είχε προκαλέσει αλγεινή εντύπωση αλλά και έντονη δυσαρέσκεια σε πλήθος

¹⁰³ *Χρόνος*, 9-8-1916

¹⁰⁴ *Νέα Ημέρα*, 12- 8-1916

¹⁰⁵ *Νέα Ελλάς*, 22-9-1916, *Πατρίς*, 22-9-1916

¹⁰⁶ *Το Φως*, 7-8-1916

¹⁰⁷ Θεοδούλου, Χ. (2011), *Η Ελλάδα και η Αντάντ, 1η Αυγούστου 1914 - 25η Σεπτεμβρίου 1916*. Χανιά: Πατάκης / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», σ. 243.

δημοκρατικού κόσμου. Πλέον, είχε στρωθεί το έδαφος για την περαιτέρω όξυνση του πολιτικού κλίματος η οποία συμπυκνώθηκε μέσω μίας δυναμικής αντίδρασης των πολιτικών και στρατιωτικών ελίτ της βενιζελικής παράταξης, κατά τη διάρκεια του θέρους του 1916.

Ο προσκείμενος στον Βενιζέλο Τύπος υπερθεμάτιζε για την κήρυξη της Θεσσαλονίκης από τον στρατηγό Σαράιγ (στις 22 Μαΐου/3 Ιουνίου 1916) σε κατάσταση πολιορκίας. *Το Φως*¹⁰⁸, σε σχετικό του άρθρο, γνωστοποιούσε

«ότι δεν επιδιώκει την κατάργησιν των αρχών... αλλά μόνον την του Γραφείου τύπου και την εφαρμογήν προληπτικής λογοκρισίας για τα αποστελλόμενα τηλεγραφήματα των εδώ εφημερίδων και η μορφή του δεν είναι τόσο αυστηρά όσον αρχικώς ενομίσθη, γίνεται διά λόγους καθαρά στρατιωτικούς και δια να ματαιώση τας τυχόν γενομένας συνεννοήσεις μετά των εχθρών».

Επιπλέον, οι βενιζελικές εφημερίδες υπεραμύνονταν των επιλογών του Βενιζέλου αλλά και των πεπραγμένων των Δυνάμεων. Ενδεικτικά υποστηριζόταν, σχετικά με την κατοχή της Μακεδονίας από την Αντάντ, η θέση πως

«όπου η αγγλογαλλική κατοχή εκεί γαλήνη και ευημερία και όπου γερμανοβουλγαρική εκεί έκφρων και έντρομος φυγή, χάριν της σωτηρίας της τιμής»¹⁰⁹.

Οι στρατιωτικοί της Αντάντ, σύμφωνα με δημοσιεύματα του Τύπου¹¹⁰ που υποστήριζε τον Βενιζέλο, δεν έδιναν δικαιώματα με συμπεριφορές κακομεταχείρισης Ελλήνων φιλοβασιλικών στη Μακεδονία, ενώ

«και δημοσία ακόμη υβρίζοντο, χυδαίως υπό τινάς Έλληνας αξιωματικούς».

¹⁰⁸ *Το Φως*, 23-5-1916

¹⁰⁹ *Το Φως*, 11-8-1916

¹¹⁰ *Το Φως*, 17-8-1916

Κεφάλαιο 2

2.1. Το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας και η Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. Η πρόσληψη των γεγονότων για τις δύο αντιμαχόμενες ιδεολογικές παρατάξεις

2.1.1. Η πολιτική προπαρασκευή του Κινήματος και η επικοινωνιακή του διαχείριση

Στις 30 Αυγούστου 1916 σημειώθηκε το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας, το οποίο, ως προς το στρατιωτικό σκέλος, είχε τη στήριξη του στρατηγού Sarrail, επικεφαλής των συμμαχικών στρατευμάτων που στάθμευαν στο χώρο της Μακεδονίας. Το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας και η Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης είναι ζητήματα με τα οποία τουλάχιστο η εγχώρια αλλά ακόμη και η διεθνής βιβλιογραφία έχουν καταπιαστεί και διαπραγματευθεί, πρώτιστα με επίκεντρο τις πολιτικές και διπλωματικές εξελίξεις ‘από τα πάνω’. Βέβαια, ιδιαίτερο ενδιαφέρον συγκεντρώνει η πρόσληψη των γεγονότων από τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές σε επίπεδο ύπατης πολιτειακής και πολιτικής αρχής αλλά και σε επίπεδο του Τύπου, του κεντρικού μέσου ενημέρωσης αλλά και διαμορφωτής της γνώμης των πολιτών.

Από πολιτειακή και νομική σκοπιά, το γεγονός αυτό αποτυπώνεται στη βιβλιογραφία ως ένας ελιγμός ή μία τεχνηέντως κεκαλυμμένη συνταγματική «εκτροπή» του Βενιζέλου. Η έμπρακτη αμφισβήτηση του ύπατου πολιτειακού θεσμού δεν ήταν κάτι το πρωτόγνωρο για την ελληνική πραγματικότητα, όπως στην επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843, και την επαύριο με τις αναταραχές του ‘ατυχούς πολέμου’ το 1897. Βέβαια, με την εξαίρεση της έκπτωσης του Όθωνα, το 1862, ουδέποτε σημειώθηκε το, φαινομενικά ανέλπιστο, συμβάν της κήρυξης του βασιλιά Κωνσταντίνου ως έκπτωτου, όπως στις 24 Νοεμβρίου/7 Δεκεμβρίου του 1916, εκ μέρους της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης. Αυτό αποτέλεσε την κορυφαία σε αντίκτυπο και σημασία πολιτική ενέργεια της Προσωρινής Κυβέρνησης, συνεπεία, βέβαια, και των Νοεμβριανών που προηγήθηκαν, με διώξεις κατά των βενιζελικών και ενέργειες που ομολογουμένως δυσaráεστησαν και ερέθισαν και το συμμαχικό παράγοντα¹¹¹.

¹¹¹ Μαυρογορδάτος, *όπ.π.*, σσ. 100-101.

Μία ακόμη σημαντική πτυχή που εξώθησε στην ευθεία σύγκρουση των δύο αντιμαχόμενων ιδεολογικών πόλων ήταν η συμμετοχή του ξένου, εν προκειμένω συμμαχικού, παράγοντα στα πολιτικά δρώμενα. Αναμφίβολα, και πέρα από στρατευμένες θεωρήσεις, αναγνώσεις και ερμηνείες ως προς την επίρριψη μονομερών ευθυνών καθώς και τη δαιμονοποίηση της μίας ή της άλλης πλευράς, η αγγλογαλλική εμπλοκή ενήργησε κατά τρόπο ατιμωτικό και ταπεινωτικό για τον ανώτατο άρχοντα της Ελλάδας, μολονότι οι ευθύνες του τελευταίου στο χειρισμό των καταστάσεων δεν μπορούν να παραμεληθούν υπό το πρίσμα της κριτικής και αμερόληπτης ιστορικής προσέγγισης. Το τραγικότερο γεγονός όμως ήταν η εμφάνιση στο χάσμα μεταξύ τμημάτων της κοινωνίας που ταυτίστηκαν με τη μία ή την άλλη πλευρά. Τα γεγονότα αυτά δεν περιορίστηκαν σε μία αναμέτρηση των ελίτ αλλά διαπέρασαν κάθετα όλη την κοινωνική διαστρωμάτωση¹¹².

Είναι αξιοπερίεργο το γεγονός ότι οι δυτικές δυνάμεις δεν επιδοκίμασαν σε άμεσο χρόνο την επιλογή του Βενιζέλου, και ειδικά στη μακεδονική ύπαιθρο ο ίδιος και οι συνεργάτες του αντιμετώπισαν σημαντικά προσκόμματα σχετικά με την εδραίωση και την επέκταση της επιρροής τους μέσω της στρατολόγησης. Τελικά, εντός ολίγων ημερών, επικράτησε το Κίνημα και, με διακηρυγμένο στόχο τη διαφύλαξη της μακεδονικής γης από τα βουλγαρικά στρατεύματα, ανέπτυξε δράση. Ακριβώς αυτή η πτυχή, της κατοχής εδαφών της Ανατολικής Μακεδονίας από τα γερμανοβουλγαρικά στρατεύματα, είχε αποτελέσει το υπόβαθρο για την κατοπινή αντίδραση εκ μέρους της βενιζελικής πλευράς. Εξάλλου, οι διαβεβαιώσεις ότι το Κίνημα δεν θα λάμβανε αντιδυναστικό χαρακτήρα και μία σειρά επαφών με τους προξένους της Γαλλίας και της Βρετανίας, ώθησαν, τελικά, στην αναγνώριση του βενιζελικού εγχειρήματος¹¹³.

Στις 15 Μαΐου 1916, τρεις μήνες πριν την εκδήλωση του Κινήματος, η αστυνομία της πόλης απέτρεψε ορισμένους διαδηλωτές έξω από τον περιβάλλοντα χώρο του Ιερού Ναού της του Θεού Σοφίας (ή Αγίας Σοφίας) στην Θεσσαλονίκη. Βέβαια, οι διαδηλωτές, κάτω και από το υποστηρικτικό βλέμμα αγήματος του γαλλικού Ιππικού,

¹¹² Μ. Χριστοπούλου (2014). «Ο ονειροπόλος πραγματοποιός. Ελευθέριος Βενιζέλος και η Μεγάλη Ιδέα, 1900-1920», στο: Παπαδάκης, Ν. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Η διαμόρφωση της πολιτικής του σκέψης. Ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές* (Αθήνα/Χανιά: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία/Εθνικό ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»), 255-272, εδώ σ. 259-262.

¹¹³ Ι. Μουρέλος (1982). Η Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης και η σχέση της με τους Συμμάχους, (Σεπτέμβριος 1916- Ιούνιος 1917). *Μνήμων*, Τομ.8, σσ.150-188, εδώ σσ. 152-154.

πρόλαβαν, με ένα δυναμικό παλμό και ρυθμό, να φωνάξουν ορισμένα ενδεικτικά συνθήματα όπως «Ζήτω η Μακεδονία, η Αντάντ και ο Βενιζέλος». Επίσης, εξέδωσαν και ένα συμβολικό ψήφισμα διαμαρτυρίας σχετικά με την απαράδεκτα, κατά τους ίδιους, εφεκτική και αδρανή στάση της κυβέρνησης ως προς το ζήτημα της κατάληψης της Ανατολικής Μακεδονίας από τις βουλγαρικές δυνάμεις¹¹⁴.

Βέβαια, ως ιδιαίτερης κομβικής σημασίας και υψίστου συμβολισμού ενέργεια καταγράφεται η διαδήλωση που περατώθηκε υπό τα ην αιγίδα του «Συλλόγου των Φιλελευθέρων» στις 8 Αυγούστου 1916, στην πλατεία πέριξ του Λευκού Πύργου. Επικράτησαν τα συνθήματα «Ζήτω ο Βενιζέλος και ο πόλεμος» και το «κάτω οι παλαιοκομματικοί», ενώ συστάθηκε και μία τριμελής επιτροπή υπό τους Φίλιππο Χατζηλαζάρου, Γεώργιο Πετρόπουλο και Πέτρο Λούβαρη, η οποία είχε επιφορτιστεί με την ευθύνη της στρατολόγησης εθελοντών. Ένα ακόμη πάνδημο συλλαλητήριο εκδηλώθηκε ανήμερα της εορτής της Θεοτόκου, στις 15 Αυγούστου 1916, το οποίο ακολούθησε το αντίστοιχο μαζικό συλλαλητήριο της Αθήνας. Σε αυτό το συλλαλητήριο μάλιστα της Θεσσαλονίκης, στο οποίο κεντρικός ομιλητής αυτή τη φορά ήταν ο ίδιος ο Βενιζέλος, ο λαός της πόλης εξέφρασε την ολοκληρωτική του υποστήριξη και τάχθηκε στον αγώνα για την ικανοποίηση των εθνικών σκοπών, που μετουσιωνόνταν στη συμμετοχή στον πόλεμο και προσιώνιζε μακροπρόθεσμα οφέλη για την Ελλάδα, καθώς την επιβολή της διασαλευθείσας από το στέμμα συνταγματικής τάξης¹¹⁵.

Ο Βενιζέλος και οι ακόλουθοί του συμπύκνωναν το όραμα της εκδίωξης των ‘εχθρικών’ στρατευμάτων από τη μακεδονική εδαφική επικράτεια με τη συμμαχική υποστήριξη και την αποκατάσταση της λαϊκής κυριαρχίας¹¹⁶.

Ο Βενιζέλος, με την υποστήριξη του ναυάρχου Παύλου Κουντουριώτη και του στρατηγού Παναγιώτη Δαγκλή προσχώρησε στην κίνηση, πεπεισμένος για την μονολιθική και λανθασμένη πολιτική του παλατιού στο ζήτημα της συμμετοχής στον πόλεμο, στην τήρηση της συνταγματικής τάξης και στο σεβασμό ως προς τη βούληση της πλειοψηφίας των πολιτών και του εκλογικού σώματος. Στην Κρήτη έφθασαν

¹¹⁴ Ι. Μιχαηλίδης (2015). *Η Θεσσαλονίκη στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, Το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σ. 15.

¹¹⁵ Π. Πετρίδης, Γ. Νάκος, Γ. Αναστασιάδης, Γ. Χιονίδης Γ., Ε. Χεκίμογλου, & Α. Σατραζάνης (επιμ.), (1994). *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη 52 Θεσσαλονίκη. Η προσωρινή Κυβέρνηση 1916-1917*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Θεσσαλονίκη: Πολιτιστικό Κέντρο Βορείου Ελλάδος., σσ. 38, 109.

¹¹⁶ Μιχαηλίδης, *Η Θεσσαλονίκη στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ. 18.

αρχικά οι δύο πρώτοι, ενώ ο Δαγκλής, δεχόμενος και μία σύσταση για μετριοπάθεια και πάση θυσία τήρηση ισορροπιών και ομοιογένειας, κατά τη συνάντηση με τον στρατηγό Γιαννακίτσα, αποφάσισε να ακολουθήσει λίγο αργότερα. Η εισήγηση αφορούσε τη φαινομενική προβολή ενός Κινήματος που ήταν αμιγώς στρατιωτικό, συλλαμβανόταν και ερμηνευόταν ως μία ανταρσία αξιωματικών και το οποίο δεν θα έπρεπε να φαινόταν πως ταυτιζόταν αναγκαστικά με τη βενιζελική παράταξη. Άλλωστε, μία τέτοια εξέλιξη θα ωθούσε την κατάσταση σε νέες διχαστικές αναταράξεις. Ο Βενιζέλος όμως, μολονότι δεν στόχευε καταρχήν στην ευθεία σύγκρουση, ήταν βαθιά δύσπιστος για τις θέσεις και τις προθέσεις των ανακτόρων, η αδιαλλαξία των οποίων δεν του άφηναν περιθώριο υπαναχώρησης¹¹⁷.

Οι εξελίξεις τις επόμενες ημέρες υπήρξαν ραγδαίες. Κατά τις πρώτες πρωινές ώρες, στις 13/26 Σεπτεμβρίου 1916, ο Βενιζέλος με τη συνοδεία του, συμπεριλαμβανομένων του Κουντουριώτη και άλλων υψηλόβαθμων στρατιωτικών καθώς και πολιτικών του συνεργατών, επιβιβάστηκαν στα πλοία «Εσπερία» και «Ατρόμητος» και αναχώρησαν για τα Χανιά με σκοπό την πολιτική νομιμοποίηση του, καταρχάς, στρατιωτικού Κινήματος. Από την άλλη μεριά, ο Δαγκλής, ακολουθώντας μία περισσότερο μετριοπαθή ή τουλάχιστο λιγότερο άτεγκτη στάση και αποβλέποντας σταθερά στην εναπόθεση ελπίδων και παραθύρου για συνεννόηση και διαπραγμάτευση με τα ανάκτορα, μέσω διαμεσολάβησης αξιωματικών που πρόσκεινταν στο παλάτι, παρέμεινε στην Αθήνα¹¹⁸.

Την επόμενη μέρα είχε διαρρεύσει, μέσω του Τύπου, ότι δεν επρόκειτο να συσταθεί κάποιο πολυμελές υπουργικό συμβούλιο, ως μία εν δυνάμει αυτοτελής πολιτική διακυβέρνηση, αλλά μία Κεντρική Επιτροπή Εθνικής Άμυνας η οποία θα απαρτιζόταν από τους Βενιζέλο, τον ναύαρχο Κουντουριώτη και τον στρατηγό Δαγκλή. Σημειωτέον ότι από τις 19 Αυγούστου ο γαλλικός στόλος ήταν αγκυροβολημένος στη Σαλαμίνα με επικεφαλής τον ναύαρχο Φουρνέ¹¹⁹.

Το πλοίο «Εσπερία» έβαζε πλώρη με κατεύθυνση τα Χανιά, όπου είχε εκδηλωθεί ένα ένοπλο συλλαλητήριο από το λαό των συμπολιτών του Βενιζέλου. Ο λαός της πόλης της μεγαλονήσου εξέδωσε και σχετικό ψήφισμα με το οποίο επιβεβαίωνε τη δεδηλωμένη του υποστήριξη και ενθάρρυνση προς το Βενιζέλο να σχηματίσει μία

¹¹⁷ Π. Δαγκλής: Ξενοφών Λευκοπαρίδης (επιμ.), (1965). *Στρατηγού Π. Δαγκλή, τομ. Β' Αναμνήσεις – Έγγραφα – Αλληλογραφία, Το αρχείο του*, Ε. Γ. Βαγιονάκη, Αθήνα, σ. 183.

¹¹⁸ Δαγκλής, *όπ.π.*, σσ. 183-184.

¹¹⁹ Δαγκλής, *όπ.π.*, σ.184.

προσωρινή κυβέρνηση μαζί με τον Παύλο Κουντουριώτη, μαζί με ένα ακόμη τρίτο μέλος, και να τους προτρέπει η δική τους διακυβέρνηση να διασφαλίσει τη λύτρωση του έθνους με τη βοήθεια των δυτικών συμμαχικών δυνάμεων. Στο μεταξύ ο στρατηγός Δαγκλής αναχώρησε από την Αθήνα στις 14 Σεπτεμβρίου με ένα γαλλικό αντιτορπλικό και μετά από δύο ημέρες έφθασε και εκείνος στα Χανιά, για να προσχωρήσει και τυπικά στην Κυβέρνηση Εθνικής Άμυνας. Την επόμενη ημέρα εκδόθηκε και το σχετικό διάταγμα διορισμού του ως τρίτου μέλους της Προσωρινής Κυβέρνησης¹²⁰.

Ο Δαγκλής έσπευσε άμεσα στο Διοικητήριο προκειμένου να συντονίσει τις στρατιωτικές δυνάμεις και τις συναφείς υπηρεσίες στο νησί, με τον κρητικό λαό να δηλώνει σχεδόν καθολικά την ταύτισή του με την Προσωρινή Κυβέρνηση. Σημειωτέον πως ορισμένοι φιλοβασιλικοί θύλακες αντίδρασης στο Ηράκλειο κατεστάλησαν δίχως δυσκολία. Την ίδια περίοδο τα νησιά Χίος, Μυτιλήνη και Λήμνος προσχώρησαν και εκείνα στην Προσωρινή Κυβέρνηση. Η επόμενη κίνηση της Τριανδρίας, συνοδεία γαλλικού αντιτορπλικού, ήταν η αναχώρηση για τη Σάμο, τη Χίο και τη Μυτιλήνη, όπου επιβεβαίωσαν την υποστήριξη που έχαιραν εκεί λόγω και της ενθουσιώδους υποδοχής που τους επιφύλαξαν οι νησιώτες. Κατόπιν, ο τελικός τους προορισμός ήταν η Θεσσαλονίκη, όπου εγκατάστησαν τις αρχές τους¹²¹.

Σημειωτέον ότι σημαντικοί θύλακες αντίδρασης υπήρξαν και στη Χαλκιδική, όπου ολιγάριθμοι Επίστρατοι, πιστοί στο βασιλικό θεσμό, αρνήθηκαν να προσχωρήσουν στην Προσωρινή Κυβέρνηση και αντιστάθηκαν δυναμικά, όμως κατεστάλησαν μετά από σύμπραξη γαλλικών και πιστών στον Βενιζέλο δυνάμεων¹²².

Στο αρχείο του Δαγκλή, αποκαλύπτεται ότι επί σκοπού ο βενιζελικός Τύπος δεν είχε κοινοποιήσει την πρόθεση ή ορθότερα την εναλλακτική επιλογή του Βενιζέλου να συγκρουστεί ευθέως με τα ανάκτορα ώστε ο Βενιζέλος να προβάλλει ως πιο μελίχιος και συνετός. Μάλιστα, στο συμβούλιο, στο εστιατόριο του πλοίου, κατατέθηκαν

¹²⁰ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φάκ. 012, Βασιλικό διάταγμα της Προσωρινής Κυβέρνησης του 1916 περί τρίτου μέλους στη Προσωρινή Κυβέρνηση, ήτοι του Αντιστράτηγου Παν. Δαγκλή.

¹²¹ Δαγκλής, *όπ.π.*, σσ. 186-189.

¹²² Γ. Κανατάς (2012) «Τα «Δεκεμβριανά» του 1916 στον Πολύγυρο», *Πολύγυρος* 13/72, 6-11 και Γ. Αικατερινάρη (2003). «Η Χαλκιδική στον Εθνικό Διχασμό 1916-1917. Επίσημα έγγραφα και μαρτυρίες», *Πολύγυρος*, 16, 21-26.

διάφορες απόψεις σχετικά με τη δέουσα στάση έναντι της βασιλικής οικογένειας. Η πλειοψηφία των συνδαιτυμόνων εκτιμούσε ως μειοδοτική τη στάση του άνακτα και προωθούσε την επιλογή της εξόδου όλης της οικογένειας από τη χώρα. Ο στρατηγός Δαγκλής είχε αντιπροτείνει την αντικατάσταση του βασιλιά ΜΕ τον διάδοχο Γεώργιο Β', όμως αποκλείστηκε και αυτή η επιλογή καθώς ορισμένοι στρατιωτικοί από το συμβούλιο τον θεωρούσαν ακόμη χειρότερη προοπτική από τον Κωνσταντίνο. Συνεπώς προωθήθηκε και εκλέχθηκε η ιδέα της εγκαθίδρυσης δημοκρατίας¹²³.

Στις επόμενες πρωινές ώρες το πλοίο προσέγγισε το λιμάνι της Θεσσαλονίκης 'Καραμπουρνού' όπου στάθμευσε κάποιες ώρες για την προπαρασκευή της τελετής υποδοχής. Στις 16.30 το μεσημέρι, το πλοίο εισήλθε στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Το ατμόπλοιο «Εσπερία» αρχικά επιθεώρησαν ο στρατηγός Παρασκευόπουλος με τη συνοδεία ανώτερων αξιωματικών, ενώ ορισμένοι δημοσιογράφοι καθώς και φωτογράφοι έσπευσαν να αποτυπώσουν τις ομολογουμένως ιστορικές στιγμές για την πολιτική ιστορία της πόλης και της χώρας κατ' επέκταση. Την εν αναμονεί κυβέρνηση υποδέχτηκαν ο τοπικός μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γεννάδιος, ο δήμαρχος της πόλης αλλά και ο στρατηγός Sarrail με τον υπασπιστή του, ενώ υπήρχαν και αγήματα των στρατευμάτων της Εθνικής Άμυνας και της χωροφυλακής¹²⁴.

Η άφιξη του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη αποτιμήθηκε ιδιαίτερα επικριτικά από τον αντιβενιζελικό Τύπο. Ο Βενιζέλος παρουσιαζόταν ως επικεφαλής μίας πανελλαδικής ανταρσίας που έβλαπτε την ακεραιότητα του έθνους. Εξάλλου, ο Κρητικός πολιτικός ηγέτης παρουσιαζόταν, εν ίδει αντιπολιτευτικής και προπαγανδιστικής υπερβολής, ως μίσθαρνο όργανο των ξένων συμφερόντων που απολάμβανε της στρατιωτικής και της διπλωματικής υποστήριξης των συμμάχων με σκοπό την υποδαύλιση του θεσμού της βασιλείας¹²⁵.

Από την άλλη μεριά, ο βενιζελικός Τύπος αποτύπωνε ανάγλυφα την παλλαϊκή χαρά και τον ενθουσιώδη παλμό του συγκεντρωμένου πλήθους που υποδέχτηκε τους πρωταγωνιστές της Τριανδρίας¹²⁶. Η *Μακεδονία* υπογράμμιζε τις χαρακτηριστικές αρετές του δυναμικού ηγέτη που ήταν ικανός να πραγματοποιήσει τα εθνικά ιδεώδη.

¹²³ Δαγκλής, *όπ.π.*, σσ. 188-189.

¹²⁴ Δαγκλής, *όπ.π.*, σ. 190.

¹²⁵ *Εμπρός*, 27-9-1916.

¹²⁶ *Μακεδονία*, 27-9-1916

Από το ημερολόγιο του Δαγκλή σταχυολογείται ότι από μπαλκόνι επί της οδού Εθνικής Άμυνας, ο Βενιζέλος απηύθυνε λόγο με το συγκεντρωμένο πλήθος να ζητωκραυγάζει, να χειροκροτεί με παλμό, να τον επευφημεί και να του ρίπτει άνθη. Στον πολιτικό του λόγο, ο ίδιος σημείωσε ότι η επιβλαβής πολιτική του κράτους των Αθηνών για τα εθνικά συμφέροντα ώθησε σε μία παλλαϊκή αντίδραση και με το στρατιωτικό Κίνημα προπομπό ο σκοπός ήταν η άρση του πολιτικού αδιεξόδου. Συγκεκριμένα σημείωσε ότι καθώς το κράτος πρόδωσε τα καθήκοντά του, θα έπρεπε το Έθνος να πράξει το έργο που επιβαλλόταν να κάνει το κράτος. Με τις λέξεις αυτές, όπως σημειώνονται στην πρώτη προκήρυξη της Προσωρινής Κυβέρνησης, αιτιολογείται η οριστική του απόφαση να τεθεί επικεφαλής του Κινήματος της Θεσσαλονίκης¹²⁷.

Το αρχηγείο της Τριανδρίας ήταν η βίλα Καπατζή, επί της οδού Βασιλέως Κωνσταντίνου, με φρούραρχο τον ταγματάρχη πεζικού Δημήτριο Ζωιτόπουλο. Μαζί τους διέμεναν και ο υιός του επικεφαλής της κίνησης, Σοφοκλής, ο υπολοχαγός του πυροβολικού Κλ. Μαρκαντωνάκης και ο υποπλοίαρχος Κ. Βούλγαρης, υπασπιστής του Κουντουριώτη. Τις επόμενες ημέρες έλαβε χώρα ο διορισμός του υπουργικού συμβουλίου με το σημαντικής βαρύτητας υπουργείο των Στρατιωτικών να το αναλαμβάνει ο υποστράτηγος Εμμανουήλ Ζυμβρακάκης, διοικητής της 11ης μεραρχίας και εκ των κομβικών προσωπικοτήτων της επανάστασης¹²⁸.

Η εκδήλωση του Κινήματος της Εθνικής Άμυνας, κατά τη φιλοβενιζελική εφημερίδα *Το Φως* ήταν αναγκαία για να διασφαλίσει την έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο με το πλευρό των Συμμάχων και με στόχο τη σωτηρία της Μακεδονίας¹²⁹. Το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας κατά τον Πετρίδη, εκδηλώθηκε ακριβώς με σκοπό ο Βενιζέλος και οι συνεργάτες του να προκαλέσουν τη συμμαχική επέμβαση δίνοντας έτσι και ένα ξενοκίνητο χαρακτήρα στο όλο εγχείρημα¹³⁰.

Από αυτή τη σκοπιά δεν ήταν ένα αμιγώς αντιδυναστικό Κίνημα, όπως και παρέμενε ρευστό, ως προς την ερμηνεία, εάν εκδηλώθηκε όντας ως όχημα διαφύλαξης των δημοκρατικών συνταγματικών θεσμών ή ήταν μία πράξη καταπάτησης αυτών¹³¹. Η επιδίωξη αυτή, της έκκλησης των συμμαχικών δυνάμεων για επέμβαση στα

¹²⁷ Μαυρογορδάτος, *όπ.π.*, σσ. 75-76.

¹²⁸ Δαγκλής, *όπ.π.*, σσ. 191-192.

¹²⁹ *Το Φως*, 21-8-1916

¹³⁰ Πετρίδης, *όπ.π.*, σ. 17.

¹³¹ Κ. Σβολόπουλος (1992). *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, σ. 127.

εσωτερικά της χώρας, αποτυπώνεται ανάγλυφα σε ένα από τα φιλοβενιζελικά εξώφυλλα της εποχής, όπου επικροτείται ο κατάπλους του συμμαχικού στόλου στον Πειραιά, και καλεί τις δυνάμεις, να απαλλάξουν την Ελλάδα χωρίς εμφύλιες συγκρούσεις και αιματοχυσία. Η διάσωση της Μακεδονίας από τις γερμανοβουλγαρικές δυνάμεις συνιστά, κατά *Το Φως*, πράξη εθνικής ευεργεσίας,¹³² μία συμμετοχή

«εις τον πόλεμον προς σωτηρίαν της Μακεδονίας και η απελευθέρωσις των αλύτρωτων αδελφών»¹³³.

Εξάλλου, στο ίδιο πλαίσιο,

«οιονδήποτε άλλο μέτρο (λάβουν οι Δυνάμεις) δεν είναι δυνατόν ειμή μετ' ανακουφίσεως και μετ' εμπιστοσύνης να επιδοκιμάση ο ελληνικός λαός, όπως τα συμμαχικά στρατεύματα της Θεσσαλονίκης έσωσαν την Μακεδονίαν, ούτω ο συμμαχικός στόλος ο αγκυροβολών παρά την πρωτεύουσαν σώζει το όλον εθνικόν ζήτημα» αλλά και της «περιουσίας και ζωής, όχι μόνον του ελεύθερου ελληνικού λαού, αλλά και των εν διασπορά Ελλήνων»¹³⁴.

Σε κατοπινό της φύλλο μάλιστα, υπάρχει η προτροπή για συμμετοχή της χώρας στο πλευρό της Αντάντ, με την ελπίδα και την πίστη ότι αυτή θα ανταμειφθεί από τις προστάτιδες δυνάμεις, μέσω δυνατότητας προβολής των 'εθνικών δικαίων' και ευμενών αποφάσεων στο συνέδριο ειρήνης και τις διπλωματικές διεργασίες που θα ακολουθούσαν της σύρραξης¹³⁵.

Με γαλλική παρώθηση, ο Βενιζέλος μαζί με τους Κουντουριώτη και Δαγκλή σύστησαν την Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, στο πολιτικό σχήμα της οποίας προσχώρησε και η Επιτροπή Εθνικής Άμυνας της πόλης. Η μόνιμη εγκατάσταση του Βενιζέλου κατά τα τέλη Σεπτεμβρίου (26 Σεπτεμβρίου/9 Οκτωβρίου 1916), στη Θεσσαλονίκη, ουσιαστικά σημαίνει ένα νέο ρήγμα ή και την επιδείνωση του υφιστάμενου διχασμού λόγω και της ύπαρξης δύο χωριστών κυβερνήσεων¹³⁶.

¹³² *Το Φως*, 21-8-1916

¹³³ *Το Φως*, 21-8-1916

¹³⁴ Όπ.π.

¹³⁵ *Το Φως*, 27-8-1916

¹³⁶ Α. Βακαλόπουλος (2001). *Νέα Ελληνική Ιστορία, 1204 – 1985*, 1^η έκδοση, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, σ. 356.

2.2.Η στρατιωτική εδραίωση του Κινήματος

Από τον Δεκέμβριο του 1915 καταγράφονται οι πρώτες μυστικές επαφές ανάμεσα σε ένα στενό κύκλο ανώτατων και ανώτερων αξιωματικών του Γ' Σώματος Στρατού και σε ορισμένα υψηλόβαθμα πολιτικά στελέχη του κόμματος των Φιλελευθέρων ή φίλα προσκείμενα στον Βενιζέλο. Το ζητούμενο για την επικράτηση και τη σταθεροποίηση του Κινήματος ήταν η απόσπαση της υποστήριξης των στρατευμάτων της Μακεδονίας και με απώτερο σκοπό αυτά να εξέλθουν στον πόλεμο υπέρ των δυτικών συμμάχων και κατά της Βουλγαρίας¹³⁷.

Στις 17 Αυγούστου του επόμενου έτους, στο βενιζελικό και αντιβασιλικό Κίνημα που αποτυπώθηκε ιστοριογραφικά ως «Κίνημα Εθνικής Άμυνας», πρωταγωνίστησαν, μεταξύ άλλων, δύο αδέρφια. Ο συνταγματάρχης Επαμεινώνδας Ζυμβρακάκης, και ο μεγαλύτερος αδελφός του, διοικητής της 11ης Μεραρχίας, Εμμανουήλ Ζυμβρακάκης. Στον σκληρό ηγετικό πυρήνα του Κινήματος εντάσσονταν περίπου τετρακόσιοι χωροφύλακες εκ Κρήτης ορμώμενοι, καθώς και ορισμένοι κομβικοί αξιωματικοί όπως ο αντισυνταγματάρχης Μαζαράκης, ο οποίος ήταν επικεφαλής στη διοίκηση της 11ης Μοίρας Ορειβατικού Πυροβολικού και οι αξιωματικοί Δημήτριος Κοκαλάς, Θεόδωρος Πάγκαλος και Τσάκωνας. Τις επόμενες ημέρες σημειώθηκε μία αθρόα προσχώρηση αξιωματικών όπως ο αντισυνταγματάρχης Νικόλαος Χριστοδούλου και ο λοχαγός Γεώργιος Κονδύλης, αλλά και πολιτικά πρόσωπα όπως ο πρώην νομάρχης Θεσσαλονίκης Περικλής Αργυρόπουλος¹³⁸.

Μία ενδιαφέρουσα πτυχή κατά τη στρατιωτική προπαρασκευή και την κατοπινή εδραίωση του Κινήματος, είναι το γεγονός ότι η μεγάλη πλειονότητα των αξιωματικών που προσχώρησαν στην «Εθνική Άμυνα» μεταξύ του Αυγούστου του 1916 και του Μαρτίου του 1917, δεν ήταν μόνιμοι αλλά έφεδροι που κατόπιν έλαβαν κανονικούς βαθμούς. Ο κύριος λόγος της διστακτικότητας και της επιφυλακτικότητας

¹³⁷ Κ. Ζαβιτζιάνος (1947). *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου όπως την έζησε (1914-1922)*, τ. 1, Αθήνα: Ελληνική Πρωτοπορία, σ. 161 και Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, (1958). *Ο ελληνικός Στρατός κατά τον Πρώτον Παγκόσμιο Πόλεμο 1914-1918. Η Ελλάδα και ο Πόλεμος εις τα Βαλκάνια*, τ. 1ος, Αθήνα: ΔΙΣ, σσ. 121, 123, 160

¹³⁸ Βεντήρης, όπ.π., σ. 169, Ν. Ζαχαρόπουλος (1997). *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, σ. 453 και Γ. Κορδάτος (1960). *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας (1900-1924)*, τ. 13, Αθήνα: Εικοστός Αιώνας, σ. 116.

αρκετών αξιωματικών για ανοικτή στρατολόγηση και συστράτευση, ήταν ότι παρά την αγανάκτηση και τη δυσαρέσκειά τους για την παράδοση του Ρούπελ, καθώς και τη συναφή τους ιδεολογική ταύτιση με τους σκοπούς και τις προθέσεις της «Άμυνας», δεσμεύονταν με τον όρκο πίστης τους προς τον ανώτατο πολιτειακό άρχοντα κατά την ορκωμοσία τους. Ορισμένοι από τους πιο διστακτικούς μάλιστα δεν επιθυμούσαν να στοχοποιηθούν οι οικογένειές τους από φανατικούς φιλοβασιλικούς ή και σώματα των αντιβενιζελικών ένοπλων πολιτοφυλάκων, των «Επιστράτων», με τους ίδιους υπαίτιους για τα αντίποινα αυτά σε πιθανή περίπτωση δεδηλωμένης τους υποστήριξης του Βενιζέλου και 'εγκατάλειψης' του βασιλιά¹³⁹.

Για την επιτυχή έκβαση, την επικράτηση και την εδραίωση του Κινήματος, υψίστης σημασίας διακύβευμα ήταν η συμβολή της 11ης Μεραρχίας. Σημειώνεται ότι οι αρχικές απόπειρες των επαναστατών να κερδίσουν την άμεση και απαρασάλευτη υποστήριξη της δεν εστέφθησαν από επιτυχία, μολονότι διοικητής ήταν ο δεδηλωμένος βενιζελικός υποστράτηγος Εμμανουήλ Ζυμβρακάκης. Αυτό οφειλόταν στο ότι σε σημαντικό βαθμό, το επιτελείο της απαρτιζόταν από φιλοβασιλικούς αξιωματικούς. Τις πρωινές ώρες της 17ης Αυγούστου, ο Κωνσταντίνος Μαζαράκης, ανέλαβε προσωπικά να χειριστεί το ζήτημα της επιχειρηματολογίας υπέρ των ιερών και δίκαιων σκοπών του Κινήματος, ώστε να προσελκύσει και κατώτερους αξιωματικούς. Με εξαιρέσεις τον λοχαγό Χρήστο Αβραμίδα και τον υπολοχαγό Σταύρο Ιατρίδη, οι υπόλοιποι αξιωματικοί αποστασιοποιήθηκαν ή και εναντιώθηκαν στον Μαζαράκη, κοινοποιώντας την πίστη τους στο παλάτι και το βασιλικό θεσμό. Μία ακόμη τροχοπέδη στην ευόδωση των ευσεβών πόθων των βενιζελικών αξιωματικών ήταν και η στάση του διοικητή του Γ' Σώματος Στρατού, Νικόλαου Τρικούπη. Ο ίδιος επιλήφθηκε της επιχείρησης για την εξουδετέρωση και σύλληψη των κινηματιών. Μία από τις άμεσες κινήσεις του ήταν η αντικατάσταση του αντισυνταγματάρχη Μαζαράκη, με τον ταγματάρχη Πολυχρονιάδη και το να θέσει σε επιφυλακή όλες τις μονάδες με εντολή την κατάπνιξη κάθε απόπειρας κατάληψης κομβικών σημείων από τους κινηματίες όπως στρατώνες και δημόσια κτίρια¹⁴⁰.

Ο Τρικούπης, μολονότι ήταν πεπεισμένος πως θα μπορούσε με τις ημέτερες δυνάμεις να καταπνίξει τυχόν ανταρσία, δεν αψηφούσε το γεγονός ότι η στάθμευση αρκετών συμμαχικών στρατευμάτων στην πόλη, οπωσδήποτε μπορούσε να επιφέρει επώδυνες

¹³⁹ Βερέμης, Θ. (2000). *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική*, Αθήνα: Κούριερ, σσ. 96-97.

¹⁴⁰ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.π.*, σσ.123-124.

οδομαχίες ή και ευθεία σύγκρουση. Επίσης, στάθμιζε το γεγονός η Χωροφυλακή και οι Εθελοντικοί Λόχοι είχαν προσχωρήσει και αυτοί στο Κίνημα. Σε αυτό το πλαίσιο, στον Τρικούπη, σε σχετική σύσκεψη που συγκλήθηκε, παρουσία του νομάρχη Ιωάννη Αθηνογένη και του εισαγγελέα εφετών Ρωμανού, του συστήθηκε να αποφύγει οιαδήποτε σύγκρουση¹⁴¹.

Βέβαια, κάτι τέτοιο δεν κατέστη δυνατό, καθώς τα ξημερώματα της 18ης Αυγούστου μία διμοιρία του 13ου Συντάγματος Πεζικού συγκρούστηκε στους διεκδικούμενους Μύλους Αλλατίνη με περίπολο των κινηματιών με ελάχιστες, όμως, απώλειες εκατέρωθεν. Το γεγονός αυτό προκάλεσε μία επέμβαση από τις συμμαχικές δυνάμεις της πόλης με τον Sarrail να απαιτεί, μέσω των λοχαγών Mathieu και Degrelle, από τον Τρικούπη την άμεση παράδοση της 11ης Μεραρχίας, όπως και έγινε, παρά τις αρχικές αντιρρήσεις¹⁴².

Ο τελευταίος, συνοδεία 150 αξιωματικών του Γ' Σώματος Στρατού, επιβιβάστηκε στο γαλλικό υπερωκεάνιο «Αγία Άννα» με προορισμό τον Πειραιά. Οι στρατιώτες και οι υπαξιωματικοί της 11ης Μεραρχίας οι οποίοι δεν συντάχθηκαν με την Εθνική Άμυνα αποπλίστηκαν και μεταφέρθηκαν στο Ζεϊτενλίκ, το συμμαχικό νεκροταφείο επί της οδού Λαγκαδά¹⁴³ δεχόμενοι, μάλιστα προσβολές και ταπεινωτική συμπεριφορά από στρατιώτες του γαλλικού αποικιακού στρατεύματος από τη Μαδαγασκάρη, σύμφωνα με τον αντιβενιζελικό Τύπο της εποχής¹⁴⁴.

Στο μεταξύ, στο μακεδονικό μέτωπο, έως τις 29 Αυγούστου 1916, οι βουλγαρικές δυνάμεις είχαν προελάσει στα εδάφη της Ανατολικής Μακεδονίας, ελέγχοντας πλήρως το λιμάνι της Καβάλας και την ενδοχώρα της πόλης, ενώ στη Δυτική Μακεδονία είχαν καταλάβει και τη Φλώρινα. Σημειωτέον ότι η Καβάλα, παραδόθηκε αμαχητί στους Γερμανούς, στις 29 Αυγούστου από τον αναπληρωτή διοικητή του Δ' Σώματος Στρατού Ιωάννη Χατζόπουλο. Οι 6.000 στρατιώτες και οι 400 υπαξιωματικοί και αξιωματικοί του Σώματος μεταφέρθηκαν σιδηροδρομικώς, ως

¹⁴¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *όπ.π.*, σσ.124-125.

¹⁴² Κορδάτος, *όπ.π.*, σ. 454 και Ν. Ζαχαρόπουλος (1997). *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, σ. 119.

¹⁴³ Ι. Ιωαννίδης (1931). *Κωνσταντίνος Β'*, τ. 2, Αθήνα: Γκοβόστης, σσ. 217-218.

¹⁴⁴ *Εμπρός*, 21-8-1916

αιχμάλωτοι πολέμου, στο Γκαίρλιτς (Görlitz) της Ανατολικής Γερμανίας, παραμένοντας έγκλειστοι έως και τη λήξη του πολέμου¹⁴⁵.

Η εναπομένουσα 11η Μεραρχία που έφθασε στον Πειραιά έτυχε θερμής υποδοχής από το φιλοβασιλικό πλήθος και τους Επίστρατους με τον βασιλιά Κωνσταντίνο να τους δέχεται στα ανάκτορα με τιμές, λόγω της πίστης τους στο θρόνο και την τιμή στον στρατιωτικό τους όρκο¹⁴⁶. Βέβαια, είναι πανθομολογούμενο και αδιαμφισβήτητο, πέρα από κάθε ιδεολογική ή στρατευμένη ερμηνεία, ότι η παράδοση της Καβάλας και του Δ΄ Σώματος Στρατού έπληξε καίρια την εικόνα του άλλοτε ηρωικού στρατηλάτη άνακτα, όπως αντίστοιχα είχε επηρεαστεί και το κύρος του Βενιζέλου ως προς τη διαφύλαξη των εθνικών συμφερόντων, κυρίως λόγω της υποστήριξης του στην παραβίαση της ελληνικής εθνικής κυριαρχίας από την Entente¹⁴⁷.

Για την εδραίωση του Κινήματος στη Θεσσαλονίκη και τη μακεδονική επικράτεια, δρομολογήθηκε ο σχηματισμός δυο μεραρχιών, υπό τους συνταγματάρχη Χριστοδούλου ως 'Μεραρχία των Σερρών' και υπό τον υποστράτηγο Ζυμβρακάκη ως 'Μεραρχία της Θεσσαλονίκης'. Λίγο αργότερα σχηματιστήκαν και η Μεραρχία της Κρήτης υπό τον συνταγματάρχη Φικιώρη και η 'Μεραρχία του Αρχιπελάγους' με έδρα την Μυτιλήνη, υπό τον συνταγματάρχη Ιωάννου. Κάθε μεραρχία αποτελούταν από τρία Συντάγματα. Έπειτα, άρχισε και η κατανομή των αξιωματικών σε αυτές τις μεραρχίες¹⁴⁸.

Πέρα από τις δυνάμεις ξηράς, συστάθηκε και μία ναυτική μοίρα, με σχετικό διάταγμα της Προσωρινής Κυβέρνησης, με εμπροσθοφυλακή το θωρηκτό «Υδρα» και το τορπιλοβόλο «Θέτις», υπό τον μοίραρχο Ιωάννη Βρατσάνο, κυβερνήτη του «Υδρα». Επιπλέον, με αποφάσεις της Προσωρινής Κυβέρνησης, συστάθηκαν η «Εφορία Υλικού Πολέμου» στη Θεσσαλονίκη υπαγόμενη στο Αρχηγείο Πυροβολικού, ενώ το πολεμικό υλικό από το Δ΄ Σώμα Στρατού που παρέμενε στην Καβάλα, χρησιμοποιήθηκε για την επανασύσταση μίας τοπικής φρουράς στην πόλη. Πέραν αυτών σχηματίστηκαν ένας λόχος τηλεγραφητών και ένας όρχος του Μηχανικού με

¹⁴⁵ Μ. Κλιάφα (2000). *Σιωπηλές Φωνές*, Αθήνα: Καστανιώτης, σσ. 37-40 και Α. Μαζαράκης-Αινιανός (1948). *Απομνημονεύματα*, Αθήνα: Ίκαρος, σ. 202 και Κορδάτος, *όπ.π.*, σ. 455.

¹⁴⁶ Ι. Ιωαννίδης, Ι(1931). *Κωνσταντίνος ΙΒ΄*, τ. 2, Αθήνα: Γκοβόστης, σ. 219.

¹⁴⁷ Γ. Γιαννουλόπουλος (1999). «Εξωτερική Πολιτική», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, (επιμ.) Χρήστος Χατζηιωσήφ τ. Α2΄, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ. 127.

¹⁴⁸ Δαγκλής, *όπ.π.*, σ. 192 και Π. Πετρίδης, Γ. Νάκος, Γ. Αναστασιάδης, Γ. Χιονίδης Γ., Ε. Χεκίμογλου, & Α. Σατραζάνης, σ. 69.

διακριτό λόχο σκαπανέων που όλα μαζί συγκρότησαν το Τάγμα του Μηχανικού υπό τον Γάλλο λοχαγό Rilad. Πέραν του πεζικού, των ιλαρχιών και του πυροβολικού δημιουργήθηκε και Υγειονομική Υπηρεσία, και τα Α΄ και Β΄ Σώματα Στρατού με έδρες Θεσσαλονίκη και Χανιά αντίστοιχα. Ανάλογη ήταν και η οργάνωση στα Στρατοδικεία Θεσσαλονίκης και Κρήτης. Μία ακόμη πτυχή ήταν το ζήτημα της στρατολόγησης ένστολων υποστηρικτών στο Κίνημα. Σε αυτό το πλαίσιο σημαντική ήταν η ενίσχυση από επιστρατεύσεις Ελλήνων εφέδρων, αλλά και αλλόθρησκων πολιτών όπως Εβραίων και μουσουλμάνων¹⁴⁹.

2.3. Η διοικητική και η οικονομική οργάνωση του Κινήματος

Η Προσωρινή Κυβέρνηση, τρεις ημέρες από την εγκατάσταση της Τριανδρίας στη Θεσσαλονίκη, διόρισε, μέσω διατάγματος, τον υπουργό των Στρατιωτικών Εμμανουήλ Ζυμβρακάκη και τον υπουργό των Εξωτερικών τον Ν. Πολίτη, στις 3 Οκτωβρίου 1916. Επίσης συγκροτήθηκε μία ανώτατη διοίκηση επί των δημοσίων υποθέσεων με εννέα διακριτές διευθύνσεις και ισάριθμους συμβούλους, ισότιμους με τη θέση των δύο προαναφερθέντων υπουργών. Πρόκειται για τους τομείς της Δικαιοσύνης, των Οικονομικών, των Εσωτερικών, της Εκπαίδευσης, της Εθνικής Οικονομίας, των Συγκοινωνιών, της Σίτισης, της Περίθαλψης Προσφύγων, των Δημοσίων Κτημάτων και του Εσωτερικού Αποικισμού. Το υπουργείο των Ναυτικών θα υπαγόταν στο Υπουργείο των Στρατιωτικών. Στις 4 Οκτωβρίου ορίστηκαν και οι υπουργοί, που αντίστοιχα ήταν οι Δημήτριος Δίγκας, Μιλτιάδης Νεγρεπόντης, Θεμιστοκλής Σοφούλης, Γεώργιος Αβέρωφ, Θαλής Κουτούπης, Αλέξανδρος Κασσαβέτης, Λεωνίδας Εμπειρικός, Σπυρίδων Σίμος, και Ανδρέας Μιχαλακόπουλος. Η ορκωμοσία των υπουργών, ο διορισμός των υπαλλήλων ανά υπουργείο και ο διορισμός εκπροσώπων, με διοικητική, πολιτική και στρατιωτική εξουσία ταυτόχρονα, ανά περιφέρεια, που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο της Προσωρινής Κυβέρνησης, ήταν οι επόμενες κινήσεις¹⁵⁰.

Επιπρόσθετα, η Προσωρινή Κυβέρνηση είχε αναθέσει σε αντιπροσώπους της σε ευρωπαϊκές πρωτεύουσες να την κρατούν ενήμερη για τις διπλωματικές διεργασίες, τις πολιτικές ζυμώσεις και τις στρατιωτικές εξελίξεις αλλά και να τηρούν διάυλο

¹⁴⁹ Π. Πετρίδης, Γ. Νάκος, Γ. Αναστασιάδης, Γ. Χιονίδης Γ., Ε. Χεκίμογλου, & Α. Σατραζάνης, σσ. 132-134.

¹⁵⁰ Ζαχαρόπουλος, *ό.π.π.*, σσ. 188-189, 193-194.

επικοινωνίας με τον πολιτικό και διπλωματικό κόσμο. Η πιο διακεκριμένη επιλογή ήταν εκείνη του Αλέξανδρου Διομήδη, που κινούταν μεταξύ Παρισιού και Λονδίνου για την προώθηση των σκοπών, των επιδιώξεων και του έργου της Προσωρινής Κυβέρνησης¹⁵¹. Για τη διευθέτηση του προβλήματος της σίτισης και της επάρκειας σιτηρών και τροφών επιστρατεύτηκε η εφοπλιστική οικογένεια των Εμπειρικών, μέλος της οποίας υπήρχε στο άτυπο υπουργικό συμβούλιο¹⁵².

Σχετικά με την οικονομική πολιτική της Προσωρινής Κυβέρνησης σημειώνεται ότι από τις πρώτες ώρες οι πολιτικοί επικεφαλής του Κινήματος αποδύθηκαν σε μία εργώδη απόπειρα διασφάλισης πόρων, με τους συμμάχους να είναι αρχικά διστακτικοί ως προς την πίστωση και στο δανεισμό. Με σχετικά διατάγματα διεκπεραιώθηκαν τα της φορολογίας, με διαγραφή χρεών από προσαυξήσεις σε φόρους και σε πρόστιμα. Επίσης, δεν επιτρεπόταν η ελεύθερη διακίνηση σιτηρών, των οποίων τη διαχείριση θα αναλάμβανε η κυβέρνηση, ενώ η ίδρυση της «Γενικής Τράπεζας της Μακεδονίας και της Ηπείρου» και ακόμη ενός χρηματοπιστωτικού ιδρύματος στη Λέσβο ήταν βασικές ενέργειες¹⁵³.

Άλλες ενέργειες των πολιτικών αρχών της κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης ήταν οι απαλλοτριώσεις (σε εκτάσεις πάνω από 1000 στρέμματα) με σκοπό τη διανομή γης σε ντόπιους κολίγους και πρόσφυγες και η συγκέντρωση ποσών από δωρεές και χορηγίες επιφανών Ελλήνων του εξωτερικού. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι η κάτοικος Λονδίνου Έλενα Σκυλίτση, η κατοπινή δεύτερη σύζυγος του Βενιζέλου, η οποία συνέβαλε να συσταθεί στο Λονδίνο, το «Βενιζελικόν Ταμείον», με ποσά που διέθεσε για την κάλυψη μέρους των διοικητικών και πολιτών δαπανών της Προσωρινής Κυβέρνησης¹⁵⁴.

Για την περίθαλψη των οικογενειών ανδρών που υπηρετούσαν τη στρατιωτική τους θητεία, με σχετικό διάταγμα προβλεπόταν επίδομα μίας δραχμής ανά ημέρα σε τριμελείς οικογένειες. Η περίθαλψη των προσφύγων και των οικογενειών των επιστράτων, ήταν ένα αρκετά δαπανηρό εγχείρημα, που ανήλθε στο ποσό των 5.006.849 δραχμών. Για την κάλυψη και χρηματοδότηση των ανωτέρω υποχρεώσεων, ο Βενιζέλος οδηγήθηκε σε αναγκαστικό εσωτερικό δανεισμό, με

¹⁵¹ Πετσάλης - Διομήδης, Ν. (1988), *Η Ελλάδα των δύο κυβερνήσεων 1916-17*. Αθήνα: Φιλιπότης, σσ. 49-50.

¹⁵² Ζαχαρόπουλος, *όπ.π.*, σ. 193.

¹⁵³ Π. Πετρίδης, Γ. Νάκος, Γ. Αναστασιάδης, Γ. Χιονίδης Γ., Ε. Χεκίμογλου, & Α. Σατραζάνης, σσ. 71-72.

¹⁵⁴ Ζαχαρόπουλος, *όπ.π.*, σσ. 202-204.

δάνειο ύψους 25.000.000 δραχμών. Η προβλεπόμενη αποπληρωμή του υπολογιζόταν ότι θα λάβει χώρα εκ των εισπραττόμενων εσόδων των τελωνειακών δασμών από τα αντίστοιχα τελωνεία Μυτιλήνης, Χίου, Σύρου και της Κρήτης. Η κυβέρνηση μάλιστα αποτάθηκε και σε ομογενείς, κυρίως των ΗΠΑ και της Δυτικής Ευρώπης, προκειμένου να αγοράσουν γραμμάτια του δανείου. Για το σκοπό αυτό και προς διευκόλυνσή τους προχώρησε στην έκδοση τίτλων σε δραχμές, λίρες και δολάρια με προβλεπόμενη εξόφληση σε χρηματοπιστωτικά ιδρύματα του εξωτερικού και στο νόμισμα έκδοσής τους¹⁵⁵.

Μία ακόμη υποχρέωση ήταν και η έκτακτη δαπάνη για την καταβολή αποζημίωσης σε πολίτες που επλήγησαν υλικά (ζημιές σε οικίες, αποθήκες, οχυρώνες) κατά το διάστημα εδραίωσης της Προσωρινής Κυβέρνησης εξαιτίας μαχών, συγκρούσεων ή και πλιάτσικου από αντάρτικες ομάδες ή και τους Βούλγαρους. Μία αρμόδια επιτροπή αποτιμούσε τις ζημιές και κατέβαλε εφάπαξ αποζημίωση. Η μηνιαία μισθοδοσία των δημοσίων υπαλλήλων, των αξιωματούχων και των στρατιωτικών κ.ά. ρυθμίστηκαν με αρκετές, βέβαια δυσκολίες¹⁵⁶.

2.4. Οι διπλωματικές διεργασίες για την υποστήριξη του Κινήματος και οι σκέψεις του παλατιού

Πέραν της διοικητικής και οικονομικής μέριμνας καθώς και της στρατιωτικής της εδραίωσης, η Προσωρινή Κυβέρνηση και οι ιθύνοντές της είχαν πλήρη επίγνωση της απαραίτητης και αναγκαίας διπλωματικής υποστήριξης για την επιβίωση και μακροήμερευση του νεοπαγούς πολιτικού καθεστώτος. Η αναγνώριση από τους συμμάχους της Αντάντ, τουλάχιστο τις πρώτες ημέρες εκδήλωσης του Κινήματος, δεν ήταν ούτε δεδομένη ούτε τόσο πιθανή. Αυτό οφειλόταν στο ότι η Ρωσία και η Ιταλία είχαν εδαφικά συμφέροντα και βλέψεις στην Ανατολική Μεσόγειο, και μάλιστα θεωρούσαν τον Βενιζέλο ως τον κυριότερο ανταγωνιστή για την ευόδωση των πόθων τους. Η Γαλλία και η Μεγάλη Βρετανία αφενός ήταν ευμενώς διακείμενες προς το Βενιζέλο, αφετέρου, ειδικά η δεύτερη, δεν επιθυμούσε, ούτε και ευνοούσε την έξωση των Γλίξμπουργκ. Κομβικής σημασίας για τη διπλωματική υποστήριξη του Κινήματος ήταν το Διασυμμαχικό Συνέδριο της Αντάντ, στη Βουλώνη της Γαλλίας, όπου η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, αναγνωρίστηκε de facto αλλά όχι

¹⁵⁵ Ζαχαρόπουλος, *όπ.π.*, σσ. 204-207.

¹⁵⁶ *Όπ.π.*

πολιτικά. Στην κυβέρνηση θα χορηγούταν ένα ποσό της τάξης των 10 εκατομμυρίων γαλλικών φράγκων, ενώ η Γαλλία θα επιφορτιζόταν με την εκπαίδευση του στρατού¹⁵⁷.

Από την πλευρά του παλατιού, και για την ευκολότερη κατανόηση των προθέσεών του έναντι του Κινήματος και του Βενιζέλου, σημαντικό τεκμήριο αποτελεί το ημερολόγιο του Γεωργίου Στρέιτ, στενού συμβούλου του βασιλικού οίκου, και πρώην υπουργού Εξωτερικών του Βενιζέλου (1913-1914), εσχάτως όμως, από το 1914, σε ευθεία ρήξη μαζί του. Η σύσταση της Προσωρινής Κυβέρνησης, που αναγνωριζόταν από τους φιλοβασιλικούς μόνο ως αντάρτικο Κίνημα κατά της νομιμότητας, προκάλεσε μία αμηχανία στο παλάτι, όπου δεν εκτιμούσαν ως πιθανότερη την επικράτηση και εδραίωση του Κινήματος πολλώ δε μάλλον τη σύσταση, την οργάνωση και τη βιώσιμη λειτουργία μίας δεύτερης κυβέρνησης¹⁵⁸.

Ο ίδιος ο βασιλιάς, στις 8 Σεπτεμβρίου, εκμυστηρευόταν στο οικείο του περιβάλλον ότι η πορεία κατάπνιξης και καταστολής των κινηματιών στη Μακεδονία είχε λάβει θετική, για τον ίδιο, έκβαση¹⁵⁹. Η διαφορετική τροπή των πραγμάτων έφερε εσωστρέφεια στο παλάτι, με τη βασίλισσα Σοφία να προωθεί τη λύση της εξόδου στον πόλεμο με τη Γερμανία, αλλά οι περισσότερο ρεαλιστές όπως ο Μεταξάς, πρότειναν την τήρηση ουδετερότητας¹⁶⁰. Άλλοι, όπως ο Στράτος, ευνοούσαν τη σύμπραξη με την Αντάντ ώστε να μην έρθουν σε ρήξη με αυτή αλλά και να βραχυκυκλώσουν το όποιο πλεονέκτημα για τον Βενιζέλο¹⁶¹.

Ακόμη και οι πρίγκιπες Ανδρέας και Νικόλαος, ήταν μετριοπαθείς, συμβουλευόντας τον Κωνσταντίνο να συμπράξει με τους Άγγλους και τους Γάλλους. Ο ίδιος ο Στρέιτ, εκ των πραγμάτων περισσότερο διορατικός όλων, εκτιμούσε πως σε κάθε περίπτωση οι σύμμαχοι θα ασκούσαν πίεση ακόμη και διά της βίας στην Αθήνα προκειμένου να υποστηρίξουν τον Βενιζέλο¹⁶².

Για την κυβέρνηση του Βενιζέλου οι αντιβενιζελικοί πρωθυπουργοί Γούναρης και Ζαΐμης, εκτιμούσαν πως η Αντάντ δεν επρόκειτο ουδέποτε να αναγνωρίσει την

¹⁵⁷ Μιχαηλίδης, *Η Θεσσαλονίκη στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, σσ. 46-47.

¹⁵⁸ Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (εφεξής ΕΛΙΑ), Αρχείο Στρέιτ, 15-16. Ημερολόγιο Στρέιτ, 12 Σεπτεμβρίου 1916.

¹⁵⁹ ΕΛΙΑ, Αρχείο Στρέιτ, 15-16. Ημερολόγιο Στρέιτ, 8 Σεπτεμβρίου 1916.

¹⁶⁰ ΕΛΙΑ, Αρχείο Στρέιτ, 15-16. Ημερολόγιο Στρέιτ, 1 & 7 Σεπτεμβρίου 1916.

¹⁶¹ ΕΛΙΑ, Αρχείο Στρέιτ, 15-16. Ημερολόγιο Στρέιτ, 27 Σεπτεμβρίου 1916.

¹⁶² ΕΛΙΑ, Αρχείο Στρέιτ, 15-16. Ημερολόγιο Στρέιτ, 28 Σεπτεμβρίου 1916.

κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης¹⁶³. Από τα μέσα Οκτωβρίου η προοπτική της αναγκαίας συνεννόησης με την Αντάντ, φάνταζε ως μονόδρομος, καθώς η εύνοια της τελευταίας προς τις επιλογές του Βενιζέλου φαινόταν πλέον αδιαμφισβήτητη. Η εγγενής διχογνωμία στους μυστικοσυμβούλους του παλατιού αλλά και η αναποφασιστικότητα του ίδιου του ανώτατου άρχοντα περιέπλεκε την κατάσταση. Υπήρχε μεγάλη διάσταση απόψεων για το χειρισμό της αντιμετώπισης των όσων ζητούσαν οι δυτικοί σύμμαχοι. Από την πλήρη υποχώρηση και ικανοποίηση όλων των όρων τους έως και την ευθεία σύγκρουση. Μία ενδιάμεση λύση φάνταζε η πρόταση για τη διενέργεια δημοψηφίσματος περί της προοπτικής της συμμετοχής της Ελλάδας ή όχι στον πόλεμο με ή απέναντι την Αντάντ. Τελικά το συμβούλιο του στέμματος προώθησε αυτή την προοπτική με υπεύθυνους της διεκπεραίωσης τους Γούναρη και Ζαΐμη¹⁶⁴.

Το σημείο τομής ήταν τα μέσα Νοεμβρίου, όταν οι δυτικοί σύμμαχοι άσκησαν έντονη πίεση στα ανάκτορα για τον αφοπλισμό όπου αρκετοί, περισσότεροι αδιάλλακτοι, όπως οι Σκουλούδης, Ράλλης και Γούναρης, επένδυναν στη ρήξη, ενώ οι πιο μετριοπαθείς, μεταξύ των οποίων και ο βασιλιάς, ξεκίνησαν να πείθονται ότι οι δυτικοί σύμμαχοι ήταν έτοιμοι να κάνουν χρήση ακόμη και βίας για να επιτύχουν τους σκοπούς τους, όχι όμως και στο σημείο να βομβαρδίσουν την Αθήνα¹⁶⁵.

2.5. Η αποτύπωση των γεγονότων στον ελληνικό Τύπο και η ιδεολογική διαμάχη

Ειδικά για την αντίπαλη, προς το Βενιζέλο, παράταξη το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας και η κατοπινή σύσταση της Προσωρινής Κυβέρνησης αποτέλεσαν τη θρυαλλίδα της ιδεολογικής τους ριζοσπαστικοποίησης καθώς και του κομβικού μοχλού της πολιτικής τους δράσης κατά το χρονικό διάστημα Σεπτεμβρίου 1916 - Ιουνίου 1917, με σημαντικό ορόσημο τα Νοεμβριανά (1917) και με κορύφωση την έκπτωση του μονάρχη. Εξάλλου, είχε εμπεδωθεί στο φιλοβασιλικό τμήμα της κοινωνίας των πολιτών ότι δεν υπήρξε καμία ευθύνη του βασιλιά ούτε και διεπράχθη κάποιου είδους ασέβεια προς το Σύνταγμα και τη λαϊκή ετυμηγορία. Παράλληλα, όχι μόνο τα ανάκτορα απαλλάσσονταν, κατά τους οπαδούς και υποστηρικτές του αντιβενιζελικού στρατοπέδου, από την ηθική αυτουργία στις δύο παρατήσεις του Βενιζέλου το 1915

¹⁶³ ΕΛΙΑ, Αρχείο Στρέιτ, 15-16. Ημερολόγιο Στρέιτ, 7 & 8 Οκτωβρίου 1916.

¹⁶⁴ ΕΛΙΑ, Αρχείο Στρέιτ, 15-16. Ημερολόγιο Στρέιτ, 1 & 8 Νοεμβρίου 1916.

¹⁶⁵ ΕΛΙΑ, Αρχείο Στρέιτ, 15-16. Ημερολόγιο Στρέιτ, 15 & 20 Νοεμβρίου 1916.

αλλά επιπλέον, ο Βενιζέλος προσωποποιούσε όλες τις ευθύνες για τα πολιτικά πάθη που βίωνε ο τόπος κατά την τότε τρέχουσα δεκαετία.

Η αντιβενιζελική παράταξη, μέσω των αντιδράσεων του πολιτικού της δυναμικού αλλά και του στρατευμένου, υπέρ της μοναρχίας, Τύπου, επένδυσε στην ηθική απαξίωση των πεπραγμένων του Βενιζέλου, ειδικά από το σημείο του ορισμού του ως επικεφαλής της Προσωρινής Κυβέρνησης. Η πεποίθηση περί του ‘δικαίου και ηθικού δρόμου’ επεκτεινόταν και στο επιχείρημα περί καλύτερου ή τουλάχιστο ορθολογικότερου, για τα εθνικά συμφέροντα, χειρισμού των ζητημάτων και επιλογών εξωτερικής πολιτικής¹⁶⁶.

Οι πολιτικοί αντίπαλοι του Βενιζέλου, συχνά, σε συνεδριάσεις της Βουλής των Ελλήνων, και σύμφωνα με τα πρακτικά, τον κατηγορούσαν για πολιτική εγωπάθεια, για υπερφίαλο και αλαζονικό χαρακτήρα ακόμη και για υποτέλεια στις βουλήσεις και τις επιδιώξεις του αγγλογαλλικού συμμαχικού παράγοντα, με ενδεικτική πράξη την αποδοχή της απόβασης των συμμαχικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη (Οκτώβριος 1915)¹⁶⁷.

Σημειωτέον ότι για ένα διόλου ευκαταφρόνητο τμήμα της αντιβενιζελικής παράταξης η παρουσία συμμαχικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη και τη μακεδονική ενδοχώρα, δικαιολογούσε την αντίστοιχη δράση των Γερμανοβουλγάρων στην Ανατολική Μακεδονία με τις συναφείς καταλήψεις του Ρούπελ και της Καβάλας (Μάιος-Αύγουστος 1916)¹⁶⁸. Αυτές ήταν, εν ολίγοις, οι πολιτικές, διπλωματικές και ιδεολογικές συνθήκες υπό τις οποίες εκδηλώθηκε το Κίνημα της Θεσσαλονίκης και δρομολόγησε τη σύσταση της Προσωρινής Κυβέρνησης.

Ιδιαίτερα αποκαλυπτική, για την εξέλιξη των γεγονότων και το παρασκήνιο που προηγήθηκε της εκδήλωσης του Κινήματος, είναι η εφημερίδα *Εμπρός*. Συγκεκριμένα, γίνεται αναφορά στις συχνές και πυκνές επισκέψεις στην οικία του Βενιζέλου στενών του συνεργατών, πολιτικών συμβούλων του καθώς και ενός άτυπου επιτελείου ανώτερων και ανώτατων αξιωματικών. Επίσης αναγνωρίζεται και η ενεργός εμπλοκή του συμμαχικού παράγοντα στον τρόπο σύλληψης, εκτέλεσης και εδραίωσης του Κινήματος. Η αντιπολιτευόμενη στον Βενιζέλο και την πολιτική του εφημερίδα *Εμπρός*, επίρριπτε σε αυτόν το μεγαλύτερο μερίδιο ευθύνης για τη μοιραία

¹⁶⁶ Χριστοπούλου, *όπ.π.*, 259-262.

¹⁶⁷ Εφημερίδα Συζητήσεων της Βουλής (εφεξής ΕΣΒ), Συνεδρίαση Θ', 21 Σεπτεμβρίου 1915 & Συνεδρίαση ΝΔ, 24 Μαΐου 1916.

¹⁶⁸ *Σκρίπ*, 15-8-1916

σύγκρουση, φέροντας, μάλιστα την ‘κηλίδα’ του συνεργαζόμενου με αλλότριες δυνάμεις και συμφέροντα προκειμένου να υπονομεύσουν το θρόνο¹⁶⁹.

Η αντιβενιζελική εφημερίδα *Νέα Ημέρα*¹⁷⁰ αποτιμούσε το Κίνημα ως αποτυχημένο επικρίνοντας και στηλιτεύοντας

«τας πομπώδεις και κενάς φράσεις του πολιτικού ρομαντισμού, των παραφρόνων πατριωτικών παραισθήσεων και εθνικών προκαταλήψεων».

Η εφημερίδα *Σκριπ*¹⁷¹, ακόμη πιο σκληρή στην αντιβενιζελική της γραμμή, αποτιμούσε την κίνηση του Βενιζέλου και τη σύσταση της Κυβέρνησης Εθνικής Άμυνας ως μία συνωμοτική πράξη ενός συκοφάντη, υβριστή και ραδιούργου πολιτικού που υπέσκαπτε καίρια τα ιερά και τα όσια της πατρίδας. Συγκεκριμένα, οι διόλου τιμητικοί τίτλοι χαρακτήριζαν τον Βενιζέλο ως εξής:

«ιδού ο προδότης- εμπτυσατε τον όλοι!» «ο φυγάς της Κρήτης είνε σήμερα φυγάς των Αθηνών. Δεν είνε ούτε καν επαναστάτης, τον οποίον κινεί γενναίον και ευγενές αίσημα. Είνε ουτιδανός ανάρτης και πατριδοκάπηλος».

Το *Εσπερινόν Νέον Άστυ*¹⁷² αποτιμούσε την βενιζελική πολιτική ως:

«περιβόλιον ανερυθριάστων παραποιήσεων και πλαστογραφιών, με ποικιλίαν παραλογισμών, ασυναρτησιών και ταρταρινισμών» επισημαίνοντας για τον Βενιζέλο ότι *«απήλθε ν’ ανακτήση όχι την Μακεδονίαν [...] αλλά την Θεσσαλονίκη».*

Αντίθετα, η φιλοβενιζελική εφημερίδα *Μακεδονία*, με έδρα τη Θεσσαλονίκη, αποτιμούσε το πολιτικό σκηνικό υπό το πρίσμα της περισσότερο ώριμης και ψύχραιμης στάσης που επιδείκνυε ο Βενιζέλος. Ο Κρητικός πολιτικός εμφανιζόταν ως θιασώτης της προσπάθειας για εύρεση λύσης και συγκρατούσε με δυσκολία το πλήθος οπαδών του που κόχλαζε και, όντας εξαγριωμένο, ζητούσε την όρθωση αναστήματος στην πολιτική του θρόνου και την εκπλήρωση των εθνικών πόθων της ελληνικής φυλής¹⁷³.

¹⁶⁹ *Εμπρός*, 13-9-1916

¹⁷⁰ *Νέα Ημέρα*, 22-8-1916

¹⁷¹ *Σκριπ*, 13-9-1916

¹⁷² *Εσπερινόν Νέον Άστυ*, 27-9-1916

¹⁷³ *Μακεδονία*, 13-9-1916

Η *Εστία*¹⁷⁴ έκανε λόγο για

«ανασύστασιν του κράτους εις αίσθημα, ανάπλασίν του εις φρόνημα, επαναφοράν του εις την συναίσθησιν των υποχρεώσεων και την ανάμνησιν των παραδόσεων του»

και το Κίνημα της Εθνικής Αμύνης χαρακτηριζόταν ως

*«κάτι μέγαν και υψηλόν και σωστικόν δια την τύχην του Έθνους»*¹⁷⁵.

Από την άλλη πλευρά, η αντιβενιζελική παράταξη πρόβαλε το επιχείρημα της ξένης επιβουλής και της συγκάλυψης του πραγματικού λόγου της όλης επιχείρησης που ήταν η ανατροπή της ελληνικής κυβέρνησης στην Αθήνα καθώς και του εξαναγκασμού του βασιλιά να εξωθηθεί προς την παραίτηση και την έξοδο¹⁷⁶.

Ως αντίβαρο σε αυτό τον «τυχοδιωκτισμό» εκ μέρους του Βενιζέλου, η αντιβενιζελική θεώρηση των πραγμάτων πρόβαλε τη συλλογιστική της συνετής και μετριοπαθούς ουδετερότητας καθώς και της σκεπτικιστικής θέσης έναντι της συμμετοχής στον πόλεμο¹⁷⁷.

Η όλη κατάσταση βάθαινε επιμέρους το ρήγμα μεταξύ των δύο παρατάξεων και αποτέλεσε ακόμη μία τροχοπέδη για τη διατήρηση ενός αρραγούς εθνικού μετώπου, διαρκούντος του πολέμου και της ελληνικής συμμετοχής σε αυτόν. Το γεγονός ότι Προσωρινή Κυβέρνηση επικράτησε στις Νέες Χώρες και σε μερικά νησιά του Αιγαίου παγίωσε το χάσμα με το κράτος των Αθηνών και την παλαιά Ελλάδα. Πέραν της επίρριψης των ευθυνών στον Ελευθέριο Βενιζέλο εκ μέρους του αντιβενιζελικού Τύπου¹⁷⁸, αναφορές υπήρχαν και για τις δεύτερες σκέψεις τόσο πολλών στρατιωτών όσο και αρκετών αξιωματικών να προσχωρήσουν σε ένα Κίνημα όπου πρώτα θα έπρεπε να αθετήσουν τον όρκο στον βασιλιά, ως ύπατο πολιτειακό θεσμό¹⁷⁹.

Επιπλέον, ο αντίκτυπος που προκάλεσαν τα γεγονότα δεν άφησαν ανεπηρέαστο ούτε τον κλήρο, με διώξεις κληρικών που δεν προσχώρησαν στο Κίνημα. Παράλληλα, παρά την πρόθεση σύγκλησης μίας ανεξάρτητης Ιεραρχίας των Νέων Χωρών και με έδρα τη Θεσσαλονίκη, τον Απρίλιο του 1917, η προσπάθεια δεν ευοδώθηκε¹⁸⁰.

¹⁷⁴ *Εστία*, 13-9-1916

¹⁷⁵ *Εστία*, 22-9-1916

¹⁷⁶ *Νέα Ημέρα*, 14-9-1916

¹⁷⁷ *Εσπερινόν Νέον Άστυ*, 15 και 19-9-1916

¹⁷⁸ *Εσπερινόν Νέον Άστυ*, 11-10-1916

¹⁷⁹ *Εσπερινόν Νέον Άστυ*, 23-8-1916

¹⁸⁰ *Σκρίπτ*, 19-4-1917

Η γενικότερη θεώρηση του αντιβενιζελικού Τύπου προσέγγιζε από τις πρώτες στιγμές εκδήλωσής του Κίνημα της Εθνικής Άμυνας ως αντεθνικό και διασπαστικό της ενότητας του αρραγούς του έθνους¹⁸¹. Η έλευση του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη προμήνυε δεινά και κακά για τη χώρα αλλά και για το βασιλικό θεσμό¹⁸². Κατά την *Νέα Ημέρα* το Κίνημα κρινόταν ως εκ των πραγμάτων αποτυχημένο καθώς εδραζόταν, τουλάχιστο ιδεολογικά και πολιτικά, σε ένα κράμα αφελούς πολιτικού ρομαντισμού, καθώς και αυθαίρετων πατριωτικών παραισθήσεων και συναφών προκαταλήψεων»¹⁸³.

Η ακόμη σκληρότερη στην αντιβενιζελική της γραμμή *Σκριπ* αποκαλούσε τον Βενιζέλο προδότη, φυγά, ‘ουτιδανό’ και πατριδοκάπηλο¹⁸⁴ και το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας ως μία ψευδοεπανάσταση, ένα ευτελές και χυδαίο επινόημα¹⁸⁵. Το *Εσπερινόν Νέον Άστρ* προσέγγιζε τη βενιζελική επιλογή και πολιτική ως ένα αποκύημα από παραποιήσεις, παραλογισμούς και ασυναρτησίες με επίκεντρο την ιδιοτέλεια, την αλαζονεία και την υλοποίηση μίας προσωπικής ατζέντας με τρόποι την πόλη της Θεσσαλονίκης¹⁸⁶.

Η εμφανώς μετριοπαθέστερη στον αντιβενιζελισμό της *Αθήναι* αποτιμούσε με περισσότερη ψυχραιμία και στοχαστικότητα την πολιτική επικαιρότητα. Η εφημερίδα εκτιμούσε ότι δεν προκαλούταν διάσπαση της χώρας με την κίνηση αυτή και θεωρούσε χειρότερη την προσβολή της εδαφικής επικράτειας είτε από τη μία είτε από την άλλη πλευρά¹⁸⁷.

Βέβαια, η κεντρική γραμμή του αντιβενιζελισμού ήταν η διατήρηση της παράδοσης και της εδαφικής ενότητας και ακεραιότητας. Σε αυτό το πλαίσιο

«Τὸ ἐπίσημον Ἑλληνικὸν Κράτος [...] ἀξιοῖ ν’ ἀσκήσῃ ὅλα τὰ δικαιώματα καὶ τὰς ἐξουσίας κράτους ἐλευθέρου καὶ ἀνεξαρτήτου»¹⁸⁸,

Ο βενιζελισμός, ως μαζικό πολιτικό και ιδεολογικό Κίνημα με αναφορές στις πολιτικές επιλογές του ιδρυτή του, απέδειξε πως μέσω του Κινήματος διεργήγνυε τους όποιους δεσμούς με τη νομιμότητα και τη συνταγματικότητα¹⁸⁹.

¹⁸¹ *Νέα Ημέρα*, 12-9-1916

¹⁸² *Χρόνος*, 6-9-1916

¹⁸³ *Νέα Ημέρα*, 22-8-1916

¹⁸⁴ *Σκριπ*, 13-9-1916

¹⁸⁵ *Σκριπ*, 26,27-9-1916

¹⁸⁶ *Εσπερινόν Νέον Άστρ*, 27-9-1916

¹⁸⁷ *Αθήναι*, 27-9-1916

¹⁸⁸ *Σκρίπ*, 13-10-1916

Η επικράτηση της Προσωρινής Κυβέρνησης σε Νέες Χώρες και κάποια νησιά του Αιγαίου βάθυνε περαιτέρω το χάσμα μεταξύ των δύο εσωτερικών αλλά ιδεολογικά πολωμένων και συναισθηματικά φορτισμένων κόσμων. Για τα αντιβενιζελικά έντυπα:

«Ο Βενιζελισμός είναι μοναδικόν φαινόμενον εις την νεωτέραν μας ιστορίαν, άποτελεῖ δὲ μίαν ριζικὴν καὶ άπότομον αντίθεσιν πρὸς τὴν πολιτικὴν καὶ ἔθνικὴν συνείδησιν τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ [...] Εἰς τὰς ἐποχὰς τῶν ἔθνικῶν κρίσεων, ὅλη ἡ φυλὴ παρουσίαζεν ἔννιαῖον καὶ στενωῶς ἀληλλέγγυον μέτωπον, αἱ δὲ παραλλαγὰι εἰς ἀντιλήψεις, [...] ἐξηφανίζοντο καὶ τελεία πειθαρχία ἐβασίλευεν. Αὐτὴν τὴν παράδοσιν ἀνέτρεψεν ὁ Βενιζελισμός»¹⁹⁰.

Σε σχέση με τη σύλληψη του ιδεώδους της ενότητας, είναι οφθαλμοφανές ότι απουσιάζει ο όποιος υπαινιγμός ή έμμεση αναφορά στην πρότερη πολιτεία του βασιλιά Κωνσταντίνου με την πρόσφατη εξώθηση του νόμιμου και δημοκρατικά εκλεγμένου πρωθυπουργού στην παραίτηση και την πρόκληση μίας αδιανόητης τροπής εθνοδιχαστικών επακόλουθων¹⁹¹. Αυτά συνέβησαν σε αντίκρουση των πεποιθήσεων και των βεβαιοτήτων περί δράσης του βασιλιά ως συμβόλου της εθνικής νεότητας, του αδιάσπαστου τη φυλής και της πατρίδας και της διαφύλαξης των ιερών ιδεωδών της¹⁹².

Η *Νέα Ημέρα*¹⁹³ διατράνωνε εμφατικά ότι

«Ο Βασιλεύς, τὴν σαγμὴν αὐτὴν [...] εἶνε Σύμβολον [...] Συμβολίζει τὴν Πατρίδα ἠνωμένην ἀδιασπάστως [...] Τὴν Φυλὴν ἀποβλέπουσαν πάντοτε πρὸς τὰ ἱερά ἰδεώδη της ...».

Ο αντιβενιζελικός Τύπος παρέμενε ανένδοτος στη δική του οπτική και προσέγγιση, αποτιμώντας την υποστήριξη του Κινήματος από τους Γάλλους και την de facto αναγνώριση της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης, στις 20 Οκτωβρίου, καθώς και την αποστολή υλικής και βοήθειας από την Αντάντ ως πράξεις εθνικής υποδούλωσης στα συμφέροντα ξένων δυνάμεων. Η κατοπινή κατάληψη της Κατερίνης από πιστά στο Βενιζέλο στρατεύματα, κατόπιν και της σχετικής συνδρομής του στρατηγού Maurice Sarrail (Μωρίς Σαρράιγ), στις 20 Οκτωβρίου/2 Νοεμβρίου του 1916, αλλά και η επίσημη αναγνώριση της Προσωρινής Κυβέρνησης στα τέλη Νοεμβρίου από την Αγγλία, τη Γαλλία και τη Ρωσία, μετά από έντονες παρασκηνιακές ενέργειες του Βρετανού πρωθυπουργού Asquith, και συνεπεία και των Νοεμβριανών του 1916 που προηγήθηκαν, άλλαξαν άρδην τα δεδομένα. Η

¹⁸⁹ Σκρίπ, 13-10-1916

¹⁹⁰ Εσπερινόν Νέον Άστυ, 11-10-1916

¹⁹¹ Νέα Ημέρα, 4-10-1916

¹⁹² Εσπερινόν Νέον Άστυ, 21 -7-1916

¹⁹³ Νέα Ημέρα, 4-10-1916

απόβαση συμμαχικού στρατού και στόλου στον Πειραιά και στην Αθήνα, οι μάχες με τον παραμένοντα πιστά στα ανάκτορα ελληνικό στρατό και οι βομβαρδισμοί στο Φιλοπάππου έκοψαν κάθε γέφυρα επαφής και συνεννόησης μεταξύ της Αντάντ και της κυβέρνησης των Αθηνών¹⁹⁴.

Τα γεγονότα αυτά έκαναν τον αντιβενιζελικό πολιτικό κόσμο να υψώσει τους ήδη τεταμένους τόνους και να κατηγορεί, χωρίς εγκράτεια, τον Ελευθέριο Βενιζέλο για ταύτιση με αλλότρια συμφέροντα. Ενδεικτικές είναι οι δηλώσεις του Μακεδόνα αντιβενιζελικού βουλευτή Γ. Μπούσιου, ο οποίος το 1917 δήλωσε ότι το Κίνημα της ήταν μία ξενοκίνητη επανάσταση¹⁹⁵. Η στάση των βενιζελικών και της πολιτικής του ηγέτη τους προσεγγίζονταν ως παρασάγγας απέχουσα από τον ατόφιο και αγνό πατριωτισμό¹⁹⁶.

Ακόμη και οι οπαδοί του Βενιζέλου, εμφανίζονταν ως μη Έλληνες που πουλούν την ψυχή τους στους ξένους¹⁹⁷, ενώ οι αντιβενιζελικοί παρουσιάζονταν ως ακραιφνείς πατριώτες και υπερασπιστές της εθνικής ανεξαρτησίας και εδαφικής κυριαρχίας¹⁹⁸.

Σε γενικές γραμμές, εκτιμάται ότι ο αντιβενιζελικός Τύπος, τεχνηέντως αποσιωπούσε ή υποτιμούσε πράξεις βαρύνουσας σημασίας με συναφή πρόκληση σημαντικής ζημίας στα εδαφικά και κυριαρχικά συμφέροντα της χώρας αλλά και προσβολή του εθνικού της γοήτρου και της υπόληψης, όπως η ατιμωτική και άνευ μάχης και αντίστασης παράδοση του Δ' Σώματος Στρατού στους Γερμανούς και η μεταφορά του στο Γκαίρλιτς, σε στρατόπεδο συγκέντρωση αιχμαλώτων πολέμου, η παράδοση του οχυρού Ρούπελ σε βουλγαρικά στρατεύματα κ.ά. Επίσης, στο συλλογικό υποσυνείδητο του Έλληνα αναμοχλεύονταν, μέσω δημοσιευμάτων, οι αντιδυτικές και παραδοσιοκρατικές θεωρήσεις περί του βλαβερού δυτικού πολιτισμού, της ζημίας της 'ελληνικότητας', της αδικαιολόγητης και παρασιτικής 'ξενομανίας' κ.λπ.

Προβάλλονταν το εύρος και η βαρύτητα των πολιτισμικών αξιών της φυλής και αποθεωνόταν το ελληνικό ήθος με ταυτόχρονο παραλληλισμό με τον βασιλιά, στον οποίο αποδίδονταν μυθικές αρετές και ιδιότητες, ο οποίος γινόταν με αυταπάρνηση θυσία για το καλό του έθνους¹⁹⁹.

¹⁹⁴ Μουρέλος, *Τα «Νοεμβριανά» του 1916*, σσ. 89-97.

¹⁹⁵ ΕΣΒ, Συνεδρίαση ΙΘ', 11 Αυγούστου 1917, σ.193.

¹⁹⁶ *Εσπερινόν Νέον Άστυ*, 20-9- 1916

¹⁹⁷ *Σκρίπ*, 9-11-1916

¹⁹⁸ *Σκρίπ*, 13-10-1916

¹⁹⁹ *Σκρίπ*, 8-11-1916/27-12-1916

Για ένα μέρος του αντιβενιζελικού κόσμου, δεν υπήρχε ούτε κάποιο βαθύτερο διπλωματικό ή στρατιωτικό δίλημμα σχετικά με την επιλογή της δέουσας διεθνούς συμμαχίας. Ουσιαστικά η επιλογή της σύνταξης ή όχι με την Αντάντ, εργαλειοποιήθηκε ιδεολογικά λαμβάνοντας αντιδυτικές τάσεις αλλά και μία απαξίωση για τα πεπραγμένα και τις επιλογές του Ελευθέριου Βενιζέλου. Από τη στιγμή της εδραίωσης της Προσωρινής Κυβέρνησης τα πνεύματα οξύνθηκαν, όπως διαπιστώνεται από τη σταχυολόγηση των εφημερίδων της εποχής. Σε σχετικό άρθρο, με ιδιαίτερες αιχμές για το Βενιζέλο αλλά και αυτοκριτική διάθεση για τη φιλοβασιλική παράταξη και το πολιτικό της προσωπικό, ο Αθ. Σουλιώτης-Νικολαΐδης, καλούσε τον λαό σε εξέγερση, τις επόμενες ημέρες της εκδήλωσης του Κινήματος στη Θεσσαλονίκη. Ο ίδιος τόνιζε ότι ο λαοπλάνος, δημαγωγός και κόλακας Βενιζέλος εξαπατούσε τους πολίτες με την προβολή του εδαφικού διπλασιασμό της ελλαδικής επικράτειας, κατάσταση που οικειοποιούταν²⁰⁰.

Ιδιαίτερα κατά την περίοδο των Νοεμβριανών, με τα τελεσίγραφα των συμμαχικών δυνάμεων να εμμένουν σε αφοπλισμό, παράδοση οπλισμού κ.λπ. είναι ενδεικτικά του τεταμένου πολιτικού κλίματος. Ενδεικτικά, ο βουλευτής Αργολιδο-Κορινθίας Γ. Θ. Καρπετόπουλος προέτρεπε τους συντηρητικούς πολιτικούς να αναλάβουν δράση, ορθώνοντας ανάστημα στην τροπή των πραγμάτων²⁰¹.

Ως ακόμη μία πτυχή της πολεμικής έναντι του Βενιζέλου, έχει καταγραφεί το ‘ανάθεμα’ που οργανώθηκε, με σκοπό την αποδόμηση του πολιτικού ηγέτη στους πολίτες και ιδιαίτερα στους περισσότερο θρησκευόμενους. Το Κίνημα της Θεσσαλονίκης και η Προσωρινή Κυβέρνηση δημιούργησαν δύο «Ελλάδες». Βέβαια κατά τον Νανάκη (2017) ήταν σχεδόν αδύνατο για όσους όμνυαν πίστη στον βενιζελισμό να επηρεαστούν καίρια ως προς την κρίση τους. Η κίνηση αυτή μπορεί να ερμηνευθεί ως πράξη μισαλλοδοξίας, εκ μέρους των φανατικών αντιβενιζελικών και διαμέσου της Εκκλησίας είχε ως στόχο τον Βενιζέλο. Μάλιστα ήταν αβέβαιο κατά πόσον η Εκκλησία σύσσωμη στρεφόταν κατά του Κρητικού πολιτικού. Εξάλλου, ο αναθεματισμένος Βενιζέλος από τον κλήρο της Αθήνας, διατηρούσε στενές σχέσεις με τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γεννάδιο. Επίσης, ο μητροπολίτης Σισανίου Ιερόθεος, με οργανωμένο σώμα εθελοντών, του οποίου τέθηκε, άτυπα, ο

²⁰⁰ *Νέα Ημέρα*, 3-9-1916

²⁰¹ *Σκρίπ*, 15-11-1916/24-12-1916

ίδιος επικεφαλής, ήλθε στη Θεσσαλονίκη, υποστηρικτής του Κινήματος της Εθνικής Άμυνας. Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι εκ των μητροπολιτών των Νέων Χωρών, μόνοι οι επίσκοποι Κοζάνης Φώτιος, Καστορίας Ιωακείμ και Δράμας Αγαθάγγελος, δεν τάχθηκαν με τον Βενιζέλο, δηλώνοντας πίστη στον βασιλιά²⁰².

Η γενικότερη αίσθηση της αναποτελεσματικότητας των τελευταίων φιλοβασιλικών συντηρητικών κυβερνήσεων Ζαΐμη και Λάμπρου, κατά το 1916-1917, συμπυκνωνόταν στην, λανθασμένα εκτιμάται, παγιωμένη πεποίθηση ότι καθώς ο Βενιζέλος είχε ολοκληρώσει τη συνταγματική εκτροπή μέσω του στρατιωτικού Κινήματος, ωθούσε μέρος του πιο σκληροπυρηνικού Τύπου να προτρέπει σε ανάληψη δυναμικής αντίδρασης. Επιπλέον, ειδικά αυτή η μερίδα των αντιβενιζελικών, εκτιμούσε πως η Προσωρινή Κυβέρνηση, προϊόν ανταρσίας και ξένης επιβολής, ήταν μία έκνομη, ανιστόρητη και με μειοψηφικό αντίκτυπο στην κοινωνία κίνηση²⁰³.

Η αντίδραση είχε κορυφωθεί για τα ζητήματα της πιστής και αγόγγυστης κάλυψης των επιθυμιών της Αντάντ εκ μέρους των βενιζελικών, όπως της αμφισβήτησης της ανεξαρτησίας και του γοήτρου της χώρας με τα συναφή αιτήματα του αφοπλισμού και της απομάκρυνσης των πρεσβευτών της Γερμανίας ή της Αυστροουγγαρίας να αποτελούν 'κόκκινο πανί' για τους αντιβενιζελικούς. Πέραν αυτών όμως, κατά την αντιβενιζελική πλευρά, η φιλοπατρία, η ενότητα και η πίστη στους θεσμούς δεν θα έπρεπε να ευνοούν κινήματα, διχόνοιες και εμφυλίους σπαραγμούς²⁰⁴.

Από την άλλη μεριά, κατά τον βενιζελικό Τύπο, οι βασικές επιδιώξεις και στοχεύσεις του Κινήματος ήταν η έξωση των Βουλγάρων από την Ανατολική Μακεδονία και η συγκρότηση μίας ικανής στρατιωτικής δύναμης προκειμένου να τεθεί άμεσα στο πλευρό των δυτικών συμμάχων²⁰⁵.

Η εφημερίδα *Εστία* σημείωνε την εθνική ανασύσταση²⁰⁶ που επέφερε το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας, όντας ζωτικό και διασωστικό για τις τύχες του έθνους²⁰⁷. Η

²⁰² Α. Νανάκης (2017). «Το 'ανάθεμα' στον Ελευθέριο Βενιζέλο», στο Σούρλας, Π. (επιμ.), Τσεκούρας, Ι. (επίμ.), Παπαδάκης, Ν. (επίμ) και Μουρέλος, Ι. (επιμ.), *Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, Η Κορύφωση της Σύγκρουσης Δυο Κόσμων: Η ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά, Πρακτικά Συμποσίου (3 και 4 Οκτωβρίου 2016, Θεσσαλονίκη, Αθήνα – Θεσσαλονίκη – Χανιά: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία – ΙΜΧΑ – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», 89-93, εδώ σσ. 91-92.*

²⁰³ *Εσπερινόν Νέον Άστυ*, 16-10- 1916

²⁰⁴ *Εσπερινόν Νέον Άστυ*, 16-9- 1916

²⁰⁵ *Νέα Ελλάδα*, 26-8-1916, 6/7-9-1916

²⁰⁶ *Εστία*, 13-9-1916

πρόθεση του Βενιζέλου δεν ήταν η τροποποίηση του πολιτειακού καθεστώτος, αλλά η επιλογή της συμμετοχής στον πόλεμο, τονίζοντας, μάλιστα, ότι ο ίδιος είχε συστήσει στον Κωνσταντίνο να τεθεί επικεφαλής της εξόδου της Ελλάδας στον πόλεμο²⁰⁸.

2.6. Οι δύο κυβερνήσεις, Αθηνών και Θεσσαλονίκης, η εξάπλωση της επιρροής του Κινήματος Εθνικής Άμυνας και ο συμμαχικός παράγοντας. Τα πολιτικά και διπλωματικά γεγονότα πριν την έξωση του Κωνσταντίνου

Η Προσωρινή Κυβέρνηση καθώς εδραίωνε τη σφαίρα εδαφικής της επιρροής σε Μακεδονία και νησιά του Αιγαίου, στην Αθήνα οι εκπρόσωποι των δυτικών συμμάχων αποζητούσαν, έστω συμβατικά, έναν διάυλο επικοινωνίας με το παλάτι και το αντιβενιζελικό πολιτικό στρατόπεδο. Τη διαμεσολάβηση ανέλαβε ο Γάλλος Πώλ Μπεναζέ, που ζήτησε την άμεση απομάκρυνση των στρατιωτικών δυνάμεων από τη Θεσσαλία καθώς και την παράδοση του συναφούς πολεμικού υλικού. Αντί ανταλλάγματος η γαλλική κυβέρνηση θα εργαζόταν για την μη περαιτέρω επέκταση της εξουσίας της Προσωρινής Κυβέρνησης, από τη γραμμή Ηπείρου-Θεσσαλίας και προς το νότο, σε εδαφικές ζώνες που έλεγχε η κυβέρνηση των Αθηνών. Αρχικά, ο βασιλιάς φαινόταν διαλλακτικός ειδικά ως προς την απόσυρση των δυνάμεων από τη θεσσαλική γη²⁰⁹.

Παρά την αρχική συμφωνία Κωνσταντίνου-Μπεναζέ, το ζήτημα του αφοπλισμού προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στους περισσότερο αδιάλλακτους ανακτορικούς και στρατιωτικούς κύκλους. Έτσι, ο Κωνσταντίνος υπαναχώρησε, ενώ η πρόθεση του Βενιζέλου για κατάληψη της Κατερίνης, με τη στήριξη και του Σαράιγ, στις αρχές Νοεμβρίου και η είσοδος δυνάμεων της Εθνικής Άμυνας στην πόλη εξώθησαν την κατάσταση στα άκρα²¹⁰.

Η συμμαχική απόβαση της Αντάντ κατά *Το Φως*²¹¹

«επετάχυνεν την ποθητήν λύσιν... και απεσόβησεν οριστικώς, ως φαίνεται, τας αδελφοκτόνους συγκρούσεις».

²⁰⁷ *Εστία*, 28-9-1916

²⁰⁸ *Παρίς*, 13-9-1916

²⁰⁹ Leon, *όπ.π.*, σσ. 421-422.

²¹⁰ Πετσάλης-Διομήδης, *όπ.π.*, σ. 40.

²¹¹ *Το Φως*, 29-9-1916

Αυτό διαδραμάτισε, κατά τον αρθρογράφο, καθοριστικό ρόλο για την οριστική επικράτηση του Κινήματος της Θεσσαλονίκης τόσο στην πρωτεύουσα όσο και σε διάφορες περιοχές στην υπόλοιπη Ελλάδα,

«και κατά τούτο οφείλομεν νέαν και βαθυτάτην ευγνωμοσύνην προς τας Προστάτιδας Δυνάμεις».

Στις αρχές Νοεμβρίου ο ναύαρχος Φουρνέ προχώρησε στην επίδοση διακοίνωσης στην κυβέρνηση των Αθηνών, στη βάση της συμφωνίας Κωνσταντίνου-Μπεναζέ. Ο βασιλιάς και η κυβέρνηση απέρριψαν άμεσα το περιεχόμενό της²¹². Ο Γάλλος ναύαρχος, μετά και τη νέα αποτυχημένη απόπειρα να μεταπείσει τον άνακτα, έδωσε εντολή για την αποβίβαση δυνάμεων στο λιμάνι του Πειραιά από τις ναυτικές δυνάμεις που αγκυροβολούσαν γύρω από το Σαρωνικό²¹³.

Ο ναύαρχος, πεπεισμένος ότι δε θα συναντούσε αντίσταση, αποβίβασε περίπου 3.000 άνδρες σε Φάληρο και Πειραιά κατά τις πρώτες πρωινές ώρες της 18ης Νοεμβρίου, με διαταγή την κατάληψη στρατηγικών σημείων πέριξ της πόλης των Αθηνών. Οι πρώτες μάχες ξεκίνησαν στο λόφο του Φιλοπάππου όπου αιχμαλωτίστηκαν σχεδόν εκατό Γάλλοι, ενώ μέχρι τις πρώτες βραδινές ώρες άρχισαν οι πρώτες ριπές πυροβολικού από τα αγκυροβολημένα πολεμικά πλοία των Γάλλων προς το κέντρο των Αθηνών. Η αδιαλλαξία, η υποδαύλιση της ρήξης και η απόρριψη κάθε συναινετικής λύσης, με ευθύνη και των δύο πλευρών, οδήγησε στην εντατικοποίηση των μαχών και σε αναπόφευκτες απώλειες (194 νεκροί και τραυματίες από την πλευρά των συμμάχων και 82 Έλληνες στρατιωτικοί, πέραν των παράπλευρων απωλειών άμαχου πληθυσμού από τις ριπές πυροβολικού). Η αποδοχή του βασιλιά να παραδώσει μέρος του πολεμικού υλικού οδήγησε σε αποκλιμάκωση και απομάκρυνση των συμμαχικών δυνάμεων. Όμως ακολούθησε ένα λυσσαλέο, απόρροια του θυμικού και της οργής, κύμα δίωξης και βίας εναντίον δεδηλωμένων βενιζελικών πολιτών²¹⁴.

Τα Νοεμβριανά και το πλήγμα στο γόητρο της συμμαχίας οδήγησαν τις διπλωματικές υπηρεσίες των δυτικών συμμάχων σε σειρά αλληλογραφίας και συναντήσεων, με το ναύαρχο Φουρνέ να συστήνει κατάληψη της Αθήνας με κάθε κόστος και τη γαλλική κυβέρνηση Μπριάν να σκέφτεται, πλέον, ακόμη και την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου. Η Ρωσία και η Ιταλία ήταν αντίθετες, ενώ ακόμη και η ευμενώς

²¹² Leon, *όπ.π.*, σσ. 423-424.

²¹³ Leon, *όπ.π.*, σσ. 434-435.

²¹⁴ Leon, *όπ.π.*, σ. 436.

διακείμενη προς το Βενιζέλο Μεγάλη Βρετανία δεν ευνοούσε τη λήψη ακραίων μέτρων, που ίσως οδηγούσαν σε εμφύλια ρήξη. Ο συντονισμός της βρετανικής και της γαλλικής διπλωματίας, επέφερε τελικά αποτελέσματα και έτσι, στις 25 Νοεμβρίου/8 Δεκεμβρίου, αποφάσισαν τον ναυτικό αποκλεισμό στην Παλαιά Ελλάδα με απαίτηση την απομάκρυνση όλων των κυβερνητικών στρατευμάτων και τη μετεγκατάσταση αυτών στην Πελοπόννησο υπό το συμμαχικό έλεγχο, με σημεία την Πάτρα και τον Ισθμό στην Κόρινθο. Η Αθήνα μόνο εν μέρει τήρησε τα όσα της επιβλήθηκαν διά της απειλής και του καταναγκασμού, προχωρώντας σε μερικό αφοπλισμό και καθυστερημένη μετακίνηση²¹⁵. Ο κύκλος των αλληπάλληλων παραβιάσεων των συμφωνιών οδήγησαν σε έναν ατέρμονο και μη παραγωγικό διάλογο μεταξύ των δύο πλευρών, με αποκορύφωμα τον εξαναγκασμό, εκ των πραγμάτων, του Κωνσταντίνου να οδηγηθεί στην αυτοεξορία και πρακτικά στην εκθρόνιση.

Ενδιαφέρον έχει, σε αυτό το σημείο, η αποτίμηση των γεγονότων από τον αντιβενιζελικό και τον βενιζελικό Τύπο. Σχετικά με τις συμφωνίες Κωνσταντίνου-Μπεναζέ ο αντιβενιζελικός Τύπος εμφανιζόταν με δημοσιεύματα που ήταν αμετακίνητα και αδιασάλευτα κατά των συμφωνιών, καθώς εκτιμούσαν πως η απόσυρση των δυνάμεων από τη Θεσσαλία, ενδεχομένως να προμήνυε τον κίνδυνο κατάληψης εκ των 'αμυνιτών' επαναστατών της Ηπείρου και της Θεσσαλίας²¹⁶.

Από την άλλη μεριά, η συνάντηση του Κωνσταντίνου και του Μπεναζέ ερμηνεύθηκε θετικά από μέρος του αντιβενιζελικού Τύπου, περισσότερο ως παράθυρο ευκαιρίας για τη βελτίωση των σχέσεων με τους δυτικούς συμμάχους²¹⁷. Όμως, οι όροι του αφοπλισμού και της απομάκρυνσης των δυνάμεων από τη θεσσαλική επικράτεια είχε οδηγήσει το λαό και ειδικά τους πιο ένθερμους φιλοβασιλικούς στα όριά τους, με εμφανή την έλλειψη επιθυμίας και διάθεσης για επιπλέον υποχωρήσεις στις βουλήσεις των συμμαχικών δυνάμεων²¹⁸.

Στη συνέχεια, στις 3/16 Νοεμβρίου, με την επίδοση της συμμαχικής διακοίνωσης στην ελληνική πολιτική ηγεσία, και την επισήμανση των, ομολογουμένως αρκετά επαχθών όρων για το κύρος και την υπόληψη της κυβέρνησης, ο αντιβενιζελικός

²¹⁵ Γ. Λεονταρίτης (1978₂), «Η διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. ΙΕ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 8-46, εδώ σσ. 42-43.

²¹⁶ *Νέα Ημέρα*, 9-10-1916, *Χρόνος*, 9-10-1916

²¹⁷ *Εμπρός*, 13-10-1916, *Χρόνος*, 12-10-1916

²¹⁸ *Σκριπ*, 26-10-1916

Τύπος συντάχθηκε ανοικτά με την αρνητική στάση της κυβέρνησης. Ήταν ζήτημα τιμής και υπεράσπισης της πατρώας γης από την ξένη επιβουλή²¹⁹. Ενδεικτικά παρατίθεται απόσπασμα από άρθρο της *Σκριπ*²²⁰ την περίοδο των Νοεμβριανών:

«Θέλει η Αντάντ να μας μεταχειρισθή ως εχθρούς; Θα αμυνθώμεν. Ζητεί να μας κηρύξει τον πόλεμον; Και πάλι δε θα υποχωρήσωμεν. Εάν δεν είμεθα κύριοι της Χώρας ημών, είμεθα κύριοι της ζωής μας και της τιμής μας»

Η κλιμάκωση στο ύφος και στον τόνο των πηχυαίων τίτλων ξεπέρασε κάθε προηγούμενο με τα «Νοεμβριανά» και το «Ανάθεμα». Οι εφημερίδες του αντιβενιζελικού μπλοκ παρουσίαζαν τον λαό να αποτρέπει την απόπειρα διασυρμού και ταπείνωσης του φρονήματος²²¹ με ηθικούς αυτουργούς τους βενιζελικούς και τους ‘προδότες της Θεσσαλονίκης’, τους κινηματίες που εξώθησαν τα πράγματα στην εμφύλια σύγκρουση²²². Είναι ενδεικτικοί οι διόλου τιμητικοί χαρακτηρισμοί που αποδίδονται στους κινηματίες της Θεσσαλονίκης από την *Εσπερινή*²²³:

«οι προδότες και απαίσιοι άνθρωποι της Θεσσαλονίκης, οι βάρβαροι αυτοί οίτινες ατυχώς εγεννήθησαν Έλληνες και οι οποίοι παρέσυραν τα στρατεύματα πεπολιτισμένων Εθνών μέχρι τοιούτου σημείου ώστε να συγκροτήσουν χάριν αυτών μάχην παρά τον ιερόν βράχον της Ακροπόλεως».

Τόσο πολύ είχε βαθαίνει το χάσμα και είχαν εκτραφεί η μισαλλοδοξία και ο εγωισμός που οι διώξεις της ημέρας εκείνης έναντι κάθε τι βενιζελικού στοιχείου στην πρωτεύουσα (ωμές πράξεις βίας, λεηλασίες οικιών, μαγαζιών, γραφείων βενιζελικών εφημερίδων π.χ. *Πατρίς*, *Καιροί* κ.λπ.), δυστυχώς επικροτήθηκαν από μέρος του Τύπου. Η αναμφίβολα ιδιαίτερα αιχμηρή εφημερίδα *Σκριπ* παρουσίαζε τον λαό να ζητωκραυγάζει στους δρόμους της πρωτεύουσας υπέρ του βασιλιά και με την προτροπή να καούν οι βενιζελικοί²²⁴.

Ήταν τόσο πολωμένο το κλίμα και ανυπολόγιστα βαθύ το ρήγμα σε όλη την κοινωνία που είχε προκαλέσει ο εθνικός διχασμός που το προσκείμενο στον βασιλιά πλήθος

«ζητωκραυγάζοσαι υπέρ του Βασιλέως και καταρώμενοι τους προδότες»

με μόνιμη επωδό τα συναισθηματικά φορτισμένα συνθήματα

²¹⁹ *Σκριπ*, 12-11-1916

²²⁰ *Σκριπ*, 12-11-1916

²²¹ *Νέα Ημέρα*, 20-11-1916

²²² *Εσπερινή*, 19-11-1916

²²³ *Εσπερινή*, 19-11-1916

²²⁴ *Σκριπ*, 20-11-1916

«Ζήτω η ελπίδα μας. Ζήτω ο Αρχηγός μας. Κάψτε τους αδέρφια»²²⁵.

Μάλιστα, η ίδια εφημερίδα παρομοίαζε τους βενιζελικούς με ‘ανθρωπόμορφα τέρατα’

«Μετ’ ολίγον άπαντα τα ανθρωπόμορφα τέρατα ενεκλείσθησαν εις τας φυλακάς»²²⁶.

Η εφημερίδα *Εμπρός* κατηγορούσε τη βενιζελική παράταξη για διάπραξη εσχάτης προδοσίας, εκτιμώντας πως οι βενιζελικοί πολιτικοί αλλά και οι οπαδοί

«Είναι όλοι κάτωχοι, ελεεινοί, αλλά και όλων αι γραμμαί της μορφής προδίδουν τον εκφυλισμόν ο οποίος τους ωδήγησεν εις την απαίσιαν πράξιν»²²⁷.

Η 12η Δεκεμβρίου, καταγράφηκε ως η ημέρα του ‘αναθέματος’, στο Πεδίο Άρεως, κατά του Ελευθερίου Βενιζέλου, του ‘κατάπτυστου προδότη της πατρίδας’, του ‘επαίσχυντου στασιαστή της Θεσσαλονίκης’²²⁸. Το ανάθεμα στον ‘προδότη’ παρουσιαζόταν, ασφαλώς με δόση υπερβολής, ως παλλαϊκή βούληση και παράλληλα μία πράξη λατρείας προς τον ανώτατο άρχοντα όπου

«100 χιλιάδες Αθηναίοι αναθεματίζοντες τον Βενιζέλον του Μεγάλου Προδότη»
αποδεικνύοντας με τον πιο περίτρανο τρόπο την

«λατρεία και αγάπη προς τον Βασιλέα τους»²²⁹.

Είναι ενδεικτικά στα αποσπάσματα της *Σκριπ* όπου σκιαγραφούταν το σύνολο από τα συναισθήματα του συγκεντρωμένου αντιβενιζελικού πλήθους:

«όλος ο Λαός προσερχόμενος ρίψη λίθον ανθέματος κατά του καταπτύστου προδότη της πατρίδος... Η οργή και η αγανάκτησις του ελληνικού λαού δια το ανήκου έγκλημα, το οποίον κατά της πατρίδος του έπραξεν ο επαίσχυντος και επονείδιστος στασιαστής της Θεσσαλονίκης, μόνον δια του λίθου του αναθέματος δύναται να ικανοποιηθή»²³⁰.

Η ίδια εφημερίδα²³¹ με τίτλο «Ανάθεμα εις τον προδότην!» ένα μνεία και στη συμμετοχή της Εκκλησίας τονίζοντας ότι

²²⁵ *Σκριπ*, 20-11-1916

²²⁶ *Σκριπ*, 22-11-1916

²²⁷ *Εμπρός*, 22-11-1916

²²⁸ *Σκριπ*, 12-12-1916

²²⁹ *Εμπρός*, 13-12-1916

²³⁰ *Σκριπ*, 12-12-1916

²³¹ *Σκριπ*, 13-12-1916

«Ο αρχηγός της Εκκλησίας επιδοκίμασεν ουτως εξ ολοκλήρου την λαϊκήν θέλησιν και παρέσχεν εις τον χθεσινόν αναθέματος όλη την σημασίαν την οποίαν ώφειλεν ουτως να έχη, επικροτούμενος και κανονικώς εκτελούμενος υπ' αυτής ταύτης της Εκκλησίας, συμφώνως προς την θρησκευτικήν μας παράδοσιν».

Η επέμβαση των συμμάχων στα «Νοεμβριανά» απασχόλησε επίσης τον αντιβενιζελικό Τύπο. Γενικά, υπήρχε και μία περισσότερο μετριοπαθής τάση στον Τύπο, με προτροπή για αποδοχή μεν της συμφωνίας αλλά με εγγυήσεις για την άμυνα της χώρας και την παύση αίτησης πρόσθετων αξιώσεων²³². Οι αντιβενιζελικές εφημερίδες αναγνώριζαν στην ελληνική κυβέρνηση ότι κατέβαλε ειλικρινά κάθε προσπάθεια προκειμένου να αποτραπεί η ανατροπή του πολιτεύματος μέσω του ναυτικού αποκλεισμού, του πιθανού λιμού και της ηθικής καταρράκωσης του ελληνικού λαού²³³. Σύσσωμος ο ελληνικός λαός δεν δεχόταν νέες αξιώσεις²³⁴ και εμφανιζόταν να πιέζει την κυβέρνηση να εισακουστεί η φωνή του. Σημειωνόταν ότι

«η απόφασις του ελληνικού λαού είνε να αποκρούση τας νέας αξιώσεις των δυνάμεων», «απόφασις αμετάκλητος και ο λαός δεν τη δέχεται. Αυτή είνε η νότα του που αντεπιδίδει με όλον το ψυχικόν σθένος»²³⁵.

Η συμμαχική διακοίνωση δεν σεβόταν την εδαφική ακεραιότητα και την άμυνα της χώρας²³⁶. Στο ζήτημα της προσέγγισης των συμμάχων και των πεπραγμένων τους, η εφημερίδα *Χρόνος* ασκούσε δριμύ κατηγορώ κατά των υποστηρικτών των συμμαχικών αξιώσεων και ενεργειών²³⁷. Η εφημερίδα *Νέα Ημέρα* αποτιμούσε ότι ήταν σχεδόν αδύνατο να επέλθει κάποια σημαντική βελτίωση των σχέσεων μεταξύ ελληνικής κυβέρνησης και συμμαχικών πολιτικών ηγεσιών, επιρρίπτοντας ευθύνη, παράλληλα, σε Ρωσία και Ιταλία που μολονότι δεν αναγνώρισαν, ούτε στήριξαν υλικά το Κίνημα Εθνικής Άμυνας, σε αντίθεση με τη βρετανική και τη γαλλική διπλωματία, συμβιβάστηκαν με την κατάσταση, αδράνησαν για την επικράτηση και επέκταση του βενιζελισμού και αποδέχθηκαν την σκληρή τιμωρία του ελληνικού λαού μέσω του λιμού²³⁸.

Οι εμφανώς πιο μετριοπαθείς εφημερίδες *Εμπρός* και *Νέον Άστυ* προέτρεπαν στη βελτίωση των σχέσεων, στηρίζοντας τη θέση ότι ο Βενιζέλος αποτελούσε άχθος για

²³² *Νέον Άστυ*, 5-12-1916, *Χρόνος*, 3-12-1916

²³³ *Νέα Ημέρα*, 14-12-1916, *Σκριπ*, 11-12-1916

²³⁴ *Σκριπ*, 19,20,21-12-1916

²³⁵ *Σκριπ*, 19,20,21-12-1916

²³⁶ *Εμπρός*, 21-12-1916

²³⁷ *Χρόνος*, 27-12-1916

²³⁸ *Νέα Ημέρα*, 30-12-1916

τους συμμάχους. Επίσης έκριναν τις εγγυήσεις τους ως ρεαλιστικές που έπλητταν το εθνικό γόητρο²³⁹. Στη συνέχεια, η παράταση του ναυτικού αποκλεισμού έστρεψε ακόμη και τις πιο μετριοπαθείς αντιβενιζελικές εφημερίδες σε μία δριμυία κριτική προς τις συμμαχικές δυνάμεις. Ένας από τους βασικούς λόγους ήταν και τα ‘όργια’ και οι βιαιότητες των κινηματιών στην ουδέτερη ζώνη, στη Θεσσαλία, η οποία τελούσε υπό το γαλλικό έλεγχο²⁴⁰.

Αλλωστε, η γαλλική πλευρά, λανθασμένα παρουσίαζε, κατά την ίδια εφημερίδα, τα «Νοεμβριανά» ως μία πλεκτάνη που στήθηκε εκ μέρους και υπό την ευθύνη πολιτικών στελεχών και αξιωματούχων των αντιβενιζελικών, ενώ στην πραγματικότητα συνιστούσε μία ‘αυθόρμητη πρωτοβουλία αντίδρασης του ελληνικού λαού’²⁴¹ ως απάντηση σε μία προδιαγεγραμμένη επίθεση των συμμάχων με στόχο την κατάληψη της Αθήνας²⁴².

Η εφημερίδα *Νέα Ημέρα* εστίαζε την κριτική της στην οικονομική κατάσταση των περιοχών που είχαν καταληφθεί από το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας και ελέγχονταν από την πολιτική αρχή της Προσωρινής Κυβέρνησης. Το αποτέλεσμα ήταν η επιπλέον επιβάρυνση, με σύναψη δανείων, για την κυβέρνηση των Αθηνών. Επίσης, υπήρχε έντονη επιφυλακτικότητα, εάν όχι δυσπιστία, σχετικά με τη συμμαχική δέσμευση για προσπάθεια συγκράτησης της εδαφικής επέκτασης και της συναφούς επιρροής του Κινήματος της Εθνικής Άμυνας προς τα νότια της χώρας²⁴³.

Η σταθερά αιχμηρή και αυστηρή, έως και αγοραία, στους τίτλους και τους χαρακτηρισμούς της, εφημερίδα *Σκριπ*, εκτιμούσε ότι ήταν αδύνατο για τον ελληνικό λαό να ανεχθεί τον εμπαιγμό και την ατίμωση από τη συμμαχική στάση, ψέγοντας πρώτιστα τη συμμαχική εμπλοκή με την υποστήριξη του Βενιζέλου και του Κινήματος της Εθνικής Άμυνας αλλά και την παρουσία στρατευμάτων τους στη Μακεδονία, παρά τη θέση των ελληνικών κυβερνήσεων για ουδετερότητα²⁴⁴.

Τέλος, ο αντιβενιζελικός Τύπος ασκούσε κριτική σε συμμάχους και βενιζελική παράταξη για την κατάσταση λιμοκτονίας, εξαθλίωσης και ανέχειας που είχε επιφέρει ο αποκλεισμός²⁴⁵. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι από την αντίπερα ιδεολογική

²³⁹ *Εμπρός*, 29-12-1916, *Νέον Άστυ*, 28-12-1916

²⁴⁰ *Εμπρός*, 19-1-1917

²⁴¹ *Εμπρός*, 17-1-1917

²⁴² *Σκριπ*, 22-1-1917

²⁴³ *Νέα Ημέρα*, 21,23-1-1917

²⁴⁴ *Σκριπ*, 3,5,7-3-1917

²⁴⁵ *Νέα Ημέρα*, 21-3-17, *Σκριπ*, 24-3-17, *Χρόνος*, 19,25-3-17

όχθη, τη βενιζελική παράταξη, τα ίδια γεγονότα παρουσιάζονται από μία τελείως διαφορετική οπτική προσέγγιση, επιρρίπτοντας την ευθύνη, αντίστοιχα, στα ανάκτορα, τους συμβούλους του βασιλικού οίκου και τους αδιάλλακτους φιλοβασιλικούς πολιτικούς και στρατιωτικούς κύκλους. Ενίοτε, και ειδικά στα λιγότερο μετριοπαθή φύλλα, υπάρχει έντονη ταύτιση με την μία ή την άλλη πολιτική επιλογή, παράταξη αλλά και προσωπικότητα.

Συγκεκριμένα, και σε ό,τι αφορά τη συμμαχική διακοίνωση, ο βενιζελικός Τύπος κατηγορούσε το 'Κράτος των Αθηνών', το οποίο με τις απαράδεκτες ενέργειες και πράξεις του ανάγκασε τους διαχρονικούς συμμάχους της Ελλάδας, τους Αγγλογάλλους να λάβουν μία άμεση και επώδυνη απόφαση, αλλά βέβαια απαραίτητη, εκείνη του αφοπλισμού. Αυτό θα ωφελούσε στην υλική ενίσχυση τόσο του Κινήματος της Εθνικής Άμυνας όσο και στον σκοπό για να διασφαλιστεί η ελεύθερη ναυσιπλοΐα για την μεταφορά εφοδίων και τροφίμων στη Θεσσαλονίκη²⁴⁶. Βέβαια, η βενιζελική εφημερίδα *Καιροί* θεωρούσε ότι η αποστολή του πολεμικού υλικού δε θα έπρεπε να γίνει υπό ξένο παράγοντα²⁴⁷.

Σχετικά με το ανάθεμα' στον Βενιζέλο, ως απάντηση εκ μέρους των υποστηρικτών του, οργανώθηκαν παλλαϊκές εκδηλώσεις υποστήριξης στις περιοχές όπου είχε επικρατήσει και εδραιωθεί το Κίνημα Εθνικής Άμυνας. Ο βενιζελικός Τύπος πρόβαλλε την έκταση, τον παλμό και τον τόνο των συλλαλητηρίων σε διάφορα μέρη της Ελλάδας, κυρίως της νησιωτικής (Χανιά, Ρέθυμνο, Σύρος, Μυτιλήνη, Χίο κ.ά.) αλλά και της βόρειας. Οι διαδηλώσεις αυτές ήταν έμπλεες δυσπιστίας και δυσαρέσκειας για τα πεπραγμένα των φιλοβασιλικών κυβερνήσεων καθώς και υποστήριξης, αποδοχής και επιδοκιμασίας στις κινήσεις των συμμαχικών δυνάμεων, με ψηφίσματα συμπαράστασης και φόρο τιμής προς τα τέκνα της Ελλάδας που θυσιάστηκαν υπέρ της εθνικής αποκατάστασης και των πολιτικών ελευθεριών της χώρας. Για τους διαδηλωτές αυτούς ο 'αναθεματισμένος' ήταν ο Κωνσταντίνος, ο οποίος κατά τους ίδιους θα έπρεπε να κηρυχθεί έκπτωτος, καθώς εκείνος ήταν ο πρωταίτιος του εθνικού διχασμού που επιχειρούσε να σύρει το ελληνικό έθνος σε αλλότριες συμμαχίες, αντίθετες στη ναυτική παράδοση και τα συμφέροντα του ελληνισμού. Στις διαδηλώσεις αυτές υιοθετήθηκαν, αντίστοιχα, και σχετικά

²⁴⁶ *Νέα Ελλάς*, 24-10-1916

²⁴⁷ *Καιροί*, 8-11-1916

ψηφίσματα, με τους συγκεντρωμένους να ζητούν αυτά να επιδοθούν στους αντιπροσώπους των συμμαχικών κυβερνήσεων²⁴⁸.

Σχετικά με τα 'Νοεμβριανά' και την αναγνώριση της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης, απόρροια του Κινήματος της Εθνικής Άμυνας, ιδιαίτερα δραστήρια ήταν και η ελληνική παροικία στο Παρίσι ως προς τις εκδηλώσεις συμπαράστασης στον Βενιζέλο, την πολιτική και το όραμά του. Εκεί, σε διεθνές συνέδριο με Έλληνες και άλλων χωρών, υιοθετήθηκε ψήφισμα όπου τα Νοεμβριανά παρουσιάζονταν ως μία καλοστημένη πλεκτάνη και ενέδρα όπου διεπράχθησαν βιαιότητες. Επίσης γινόταν ευθεία παρότρυνση προς τις συμμαχικές κυβερνήσεις να αναγνωρίσουν άμεσα την Προσωρινή Κυβέρνηση ως τη μόνη νόμιμη εθνική κυβέρνηση. Τέλος, υπήρχε παρότρυνση για αποστολή Ελλήνων πατριωτών από το εξωτερικό προς τη Θεσσαλονίκη προκειμένου να ενωθούν με τις συμμαχικές δυνάμεις. Στην εφημερίδα δημοσιεύονταν επίσης αρκετά τηλεγραφήματα Ελλήνων ομογενών που δήλωναν την σταθερή τους υποστήριξη προς την Προσωρινή Κυβέρνηση και τις επιλογές των συμμάχων. Η μεγάλη πλειοψηφία αφορούσαν τις ελληνικές παροικίες σε Αγγλία, Αντίς Αμπέμπα, Σουέζ κ.λπ.²⁴⁹.

Η βενιζελική εφημερίδα *Το Φως* εξαπέλυε μύδρους εναντίον του 'Κράτους των Αθηνών' και της απολυταρχικής ηγεσίας που δεν εξυπηρετούσε τα εθνικά συμφέροντα αλλά εκείνα της Γερμανίας και των συμμάχων τους, των 'Τουρκοβουλγάρων'. Ο ναυτικός αποκλεισμός του συμμαχικού στόλου ήταν, κατά τη θεώρηση αυτή, αναγκαίος²⁵⁰. Μάλιστα, υποστηριζόταν ότι δεν πρέπει να δοθεί άλλη ευκαιρία στην κυβέρνηση των Αθηνών καθώς αυτή υιοθετούσε τον εμπαιγμό και την ανειλικρίνεια στα πεπραγμένα της²⁵¹. Η έντονη κριτική της εφημερίδας εστίαζε και στις αντιβενιζελικές εφημερίδες των Αθηνών, οι οποίες παρουσιάζονταν ως μίσθαρνα όργανα, φερέφωνα των κυβερνώντων και μέρος μίας 'φαυλοκρατικής σπείρας'²⁵².

Ιδιαίτερα υποστηρικτικός προς το Βενιζέλο και την Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης ήταν και ο διεθνής Τύπος, στη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία. Η έρευνα των ελληνικών εφημερίδων δείχνει ότι συχνές ήταν και οι αναδημοσιεύσεις

²⁴⁸ *Το Φως*, 1,2,3-12-1916

²⁴⁹ *Το Φως*, 19-12-1916

²⁵⁰ *Το Φως*, 4-12-1916

²⁵¹ *Το Φως*, 7-12-1916

²⁵² *Το Φως*, 7-12-1916

ξένων άρθρων γνώμης και ειδησεογραφίας. Ενδεικτικά, σταχυολογούνται αποσπάσματα από την *Ηχώ των Παρισίων* που αποτιμούσε τη στάση του βασιλιά Κωνσταντίνου ως άκρως εχθρική έναντι των συμφερόντων της Αντάντ. Η Φιγκαρώ θεωρούσε ως ανειλικρινείς τις προθέσεις του Κωνσταντίνου, καθώς πολλάκις απεδείχθη ότι ο λόγος του δεν ήταν αξιόπιστος. Η βρετανική εφημερίδα Μόρνιγκ Ποστ, αποτιμώντας τα Νοεμβριανά, σημείωνε ότι η επίθεση των Επιστράτων εναντίον των συμμαχικών αγημάτων στην της πρωτεύουσας υπογράμμιζαν με τον πλέον περίτρανο τρόπο ότι η προφασιζόμενη ‘ουδετερότητα’ δεν ήταν παρά μονάχα ένα κενό γράμμα. Αυτή η εχθρότητα του ‘Κράτους των Αθηνών’ καθιστούσε αρκετά επισφαλής τη θέση των συμμαχικών στρατευμάτων που στάθμευαν στη Μακεδονία. Η ίδια εφημερίδα ήταν πεπεισμένη ότι ο ανώτατος άρχοντας αποδύοταν σε τακτικισμούς προς όφελος της Γερμανίας και σε βάρος των ‘ημέτερων συμφερόντων’²⁵³.

Σχετικά με τον Βενιζέλο και την Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης εξαιρετικό ενδιαφέρον έχουν μία σειρά από τηλεγραφήματα εκ Παρισίων, όπου κοινοποιείται μία δημοσίευση-προτροπή διάφορων προσωπικοτήτων οι οποίοι αιτούνταν της σύστασης ενός βιώσιμου ελληνικού κράτους πέραν της γερμανικής επιρροής. Οι υπογράφωντες ζητούσαν την πολύπλευρη υποστήριξη της Προσωρινής Κυβέρνησης, των κυβερνήσεων και των πολιτών της Δυτικής Ευρώπης²⁵⁴.

Την ίδια περίοδο, η εφημερίδα *Το Φως* και οι εκκλήσεις της για την υποστήριξη των κινήσεων του Βενιζέλου δικαιώθηκαν καθώς, όπως αποτυπώθηκε στο τιτλοφορημένο άρθρο «Ο τελικός θρίαμβος», της 20ής Δεκεμβρίου 1916, επιβεβαιώθηκε ο διορισμός διπλωματικού εκπροσώπου της βρετανικής κυβέρνησης στην Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. Κατά τον αρθρογράφο ήταν ένας αναμφίβολου θρίαμβος της κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης, μία πράξη ακραιφνούς, ανυστερόβουλου και ατόφιου φιλελληνισμού εκ μέρους των δυτικών συμμάχων, και παράλληλα μία έμπρακτη και περίτρανη απόδειξη επιδοκimasίας, υποστήριξης και πράξης αναγνώρισης του Κινήματος της Εθνικής Άμυνας. Επιπλέον, στο άρθρο εκφράζεται η άποψη περί πλήρους και παταγώδους αποτυχίας των ‘ανίερων προσπαθειών’ της κυβέρνησης των Αθηνών να συρθεί ο ελληνικός λαός σε σύγκρουση με την Αντάντ και να θεωρηθεί ως ο μόνος υπεύθυνος των ‘Νοεμβριανών’. Με τον τρόπο αυτό αποδεικνύεται και ο

²⁵³ *Το Φως*, 8,15-12-1916

²⁵⁴ *Το Φως*, 29-12-1916

βαθμός εμπιστοσύνης στον Βενιζέλο που ενεργούσε για τα εθνικά συμφέροντα της Ελλάδος, ενώ ήταν καθοριστικής σημασίας και η πρωτοβουλία του για την οργάνωση, εκδήλωση και εδραίωση του Κινήματος της Εθνικής Άμυνας²⁵⁵.

Τα παραπάνω γεγονότα ήταν πράξη

«ακράτου φιλελληνισμού και το πλήρες ναύαγιον των ανιέρων προσπαθειών...των αλιτηρίων προδοτών» (της Αθήνας) ώστος να παρασταθή ο ελληνικός λαός εις τα όμματα των Δυνάμεων της Συνεννοήσεως ως ο ένοχος των στυγερών εγκλημάτων, ως εχθρός της Αντάντ, μόνος υπεύθυνος των Νοεμβριανών οργίων».

Πρόκειται για μία ευχάριστη εξέλιξη και ταυτόχρονα

«την τελειωτικήν απόδειξιν για το πόσο σωτήρια υπήρξε για τα εθνικά συμφέροντα της Ελλάδος»²⁵⁶.

Η παρέλευση των αλυσιτελών διαπραγματεύσεων μεταξύ παλατιού και διπλωματικών εκπροσώπων της Αντάντ με σκοπό την οριστική λύση του ελληνικού ζητήματος δεν είχε περατωθεί μέχρι και την άνοιξη του 1917. Η τροπή των πραγμάτων στο πολιτικό σκηνικό με τη σταδιακή υπαναχώρηση του τσάρου και τις εσωτερικές τριβές στη Ρωσία, μερικούς μήνες πριν την εκδήλωση της Οκτωβριανής Επανάστασης, αύξανε τις πολιτικές και στρατιωτικές ανάγκες των συμμάχων. Αυτό, είχε ως αντανάκλαση την ανάγκη για στράτευση και μίας πιο ενεργούς εμπλοκής της Ελλάδας. Για την επίτευξη του σκοπού αυτού σταθερό πρόσκομμα παρέμενε η παραμονή του αδιάλλακτου, κατά τα δικά τους συμφέροντα, Κωνσταντίνου στον ελληνικό θρόνο²⁵⁷.

Βέβαια, το ζήτημα της απομάκρυνσης του Κωνσταντίνου από τον θρόνο ήταν ένα άκρως λεπτό θέμα που απαιτούσε διακριτικούς χειρισμούς, κυρίως για αποφυγή λαϊκών αντιδράσεων και στρατιωτικών συγκρούσεων, αλλά και ομοφωνία μεταξύ των συμμαχικών κυβερνήσεων. Τη σκληρότερη στάση και από τις τέσσερις δυνάμεις της Αντάντ τηρούσε η γαλλική κυβέρνηση. Αυτό συνέβαινε λόγω και της παρουσίας των πλειοψηφούντων γαλλικών δυνάμεων εκ της συμμαχικής αποστολής στη Μακεδονία, και μάλιστα υπό γαλλική ανώτατη διοίκηση, καθώς έδινε άτυπα τον πρώτο λόγο στη Γαλλία, που μπορούσε να εκμεταλλευτεί τις ισορροπίες και να προωθήσει τις δικές της θέσεις. Σε αυτό το πλαίσιο, η γαλλική πλευρά, επικαλέστηκε τις συμμαχικές στρατιωτικές ανάγκες και τις συσχέτισε με την μέχρι τότε πολιτική

²⁵⁵ Το Φως, 20-12-1916

²⁵⁶ Το Φως, 20-12-1916

²⁵⁷ Λεονταρίτης, Η Ελλάς και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, σ. 26.

του βασιλιά έναντι των συμμάχων. Η σκλήρυνση της θέσης τους έναντι του αδιάλλακτου και ανυπάκουου άνακτα φάνταζε ως μία επιλογή μονόδρομου. Βέβαια, υπήρχε και η επίγνωση στις άλλες συμμαχικές δυνάμεις ότι η Γαλλία προωθούσε τη δική της ατζέντα για αποκόμιση μεταπολεμικών πολιτικών ωφελειών²⁵⁸.

Εξάλλου, η νέα κυβέρνηση στο Παρίσι, του Ριμπώ, ήταν περισσότερο αποφασισμένη να υιοθετήσει δυναμική επίλυση του πολιτειακού ζητήματος, ειδικά σε σύγκριση με την εμφανώς ισορροπημένη και μετριοπαθή στάση του προκατόχου του Μπριάν έναντι του βασιλιά και των φιλικών του κυβερνήσεων. Κομβικό σημείο, που επηρέασε σημαντικά και τη μεταγενέστερη επιρροή του Κινήματος Εθνικής Άμυνας καθώς και της συναφούς πολιτικής αρχής, της Προσωρινής Κυβέρνησης, ήταν η πρωτοβουλία, ακριβώς στις αρχές Απριλίου του 1917, εκ μέρους του Γάλλου στρατηγού Σαράιγ, ανώτατου διοικητή των συμμαχικών δυνάμεων στη Θεσσαλονίκη, και μετά από οδηγίες της κυβέρνησής του, να προπαρασκευάσει μία εκστρατεία επέκτασης της σφαίρας επιρροής του προς το νότο. Αρχικά θα προέλαυνε προς τη Λάρισα και κατόπιν προς την Αθήνα, ή εναλλακτικά και στις δύο πόλεις σε παράλληλο χρόνο ταυτόχρονα. Μάλιστα, ήταν τόσο άτεγκτη η, ειδικά για το μέλλον του Κωνσταντίνου στον ελληνικό θρόνο, στάση του Γάλλου πρωθυπουργού Ριμπώ που ακριβώς για να υπονομεύσει τη θέση του, αποδύθηκε σε μία εκστρατεία ενίσχυσης του Βενιζέλου, με την εξάπλωση του βενιζελικού Κινήματος σε εδαφικές ζώνες οι οποίες ακόμη βρίσκονταν υπό τον έλεγχο πιστών στον βασιλιά στρατευμάτων. Οι περιοχές αυτές ήταν τα Ιόνια νησιά και η Θεσσαλία²⁵⁹.

Το Μάρτιο, ο Βενιζέλος, μέσω των διπλωματών του, ανέπτυξε μία περισσότερο πειστική προς τις συμμαχικές δυνάμεις πολιτική, προκειμένου να τις επηρεάσει για να ενισχύσουν την Προσωρινή Κυβέρνηση και για να εξουδετερώσει την όποια αντιβενιζελική προπαγάνδα ή τις δεύτερες σκέψεις που θα ήταν ικανές να ανασχέσουν ή να περιορίσουν το βενιζελικό Κίνημα, μέσα από την συμφιλίωση συμμάχων και κυβέρνησης των Αθηνών. Σημειωτέον ότι ήδη από τα μέσα Ιανουαρίου του 1917, οι συμμαχικές δυνάμεις είχαν παγώσει την περαιτέρω επέκταση του βενιζελικού Κινήματος, διαρκούντος και των επαφών με την βασιλική κυβέρνηση, στο πλαίσιο και της επιδίωξης μίας συμβατικής, έστω, συμφιλίωσης ή βιώσιμης συνύπαρξης με τον Κωνσταντίνο.

²⁵⁸ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 26.

²⁵⁹ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 26.

Εξάλλου οι διαφωνίες μεταξύ των συμμάχων σχετικά με τη δέουσα στρατιωτική και διπλωματική προσέγγιση στο ζήτημα, καθώς και την ευρύτερη στρατηγική στα Βαλκάνια αποτελούσε αναμφίβολα ένα πρόσκομμα για το σχηματισμό αξιόλογου βενιζελικού στρατού. Η βρετανική διπλωματία ήταν εκείνη που κρατούσε μία περισσότερο επιφυλακτική στάση ως προς την υλική ενίσχυση του εγχειρήματος της συμμαχικής στρατιωτικής παρουσίας στη Μακεδονία. Αυτό οφειλόταν τόσο στο ότι η ενίσχυση του στρατεύματος αναβάθμιζε ακόμη περισσότερο τον Γάλλο διοικητή Σαράιγ και παράλληλα, υπήρχε μία εγγενής δυσπιστία, κυρίως από τη βρετανική πλευρά, που στο μεταξύ πιθανώς να καλούταν να συνδράμει και υλικά μέσω χορήγησης πολεμοφοδίων, σύναψης δανείων κ.λπ. καθώς δεν είχε πειστεί για την επιτυχή συγκρότηση ικανού στρατού από τον Βενιζέλο. Επιπρόσθετα η ενίσχυση της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης ήταν αβέβαιο κατά πόσον μπορούσε να συντείνει στη συγκέντρωση ικανών στρατιωτικών δυνάμεων που άμεσα θα στρατολογούνταν για την ικανοποίηση και των συμμαχικών σκοπών, σχετικών με την χρήση των δυνάμεων αυτών και στο συμμαχικό αγώνα στο μακεδονικό μέτωπο²⁶⁰.

Μία ακόμη παράμετρος που δεν διέφευγε της προσοχής από τη βρετανική οπτική θεώρηση των συσχετισμών ισχύος στην Ελλάδα, ήταν η ανάγκη για επέκταση της εδαφικής επιρροής της Προσωρινής Κυβέρνησης, όμως οι Αγγλογάλλοι δεν επιθυμούσαν την παύση των επαφών με το παλάτι για μία διευθέτηση, τουλάχιστο έως και το χειμώνα του 1916-1917²⁶¹.

Η συνδιάσκεψη της Μωριέννης στις 6/19 Απριλίου δεν απέφερε αποτέλεσμα λόγω της ιταλικής διαφωνίας για εγκαθίδρυση αβασίλευτης δημοκρατίας, που προωθούσε η Γαλλία²⁶². Σε κατοπινές συζητήσεις ο Βρετανός πρωθυπουργός Λούντ Τζόρτζ και ο Γάλλος ομόλογός του Αλεξάντερ Ριμπώ, διατύπωσαν τις θέσεις τους για το ελληνικό ζήτημα και τις συμμαχικές δυνάμεις στη Θεσσαλονίκη. Οι Βρετανοί επιθυμούσαν μόνο μία περιορισμένη αμυντική δύναμη, κυρίως λόγω των απωλειών κατά τις θαλάσσιες μεταφορές από τον πετυχημένο υποβρυχιακό πόλεμο της Γερμανίας, ενώ οι Γάλλοι αποδέχθηκαν τη μείωση της βρετανικής παρουσίας με αναπλήρωση από τους ίδιους, αλλά με αντάλλαγμα την απόσπαση της βρετανικής συναίνεσης για την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου²⁶³. Σε νέα διάσκεψη των δύο ισχυρών της Αντάντ, στις

²⁶⁰ Λεονταρίτης, *όπ.π.*, σσ. 26-27.

²⁶¹ Λεονταρίτης, *όπ.π.*, σ. 28.

²⁶² Leon, *όπ.π.*, σ. 473

²⁶³ Leon, *όπ.π.*, σσ. 474-475

4/5 Μαΐου, αποφασίστηκε η επέκταση της εξουσίας της Προσωρινής Κυβέρνησης και στη Θεσσαλία, εφόσον ξεσπούσε ένα αυθόρμητο λαϊκό κίνημα κατά του βασιλιά και με το μέρος του Βενιζέλου²⁶⁴.

Μία νέα διμερής διάσκεψη στα τέλη του μήνα, στο Λονδίνο, προώθησε την παραίτηση του Κωνσταντίνου, χωρίς ένοπλη επέμβαση αλλά με πλήρη συμμαχικό αποκλεισμό σε περίπτωση άρνησης παραίτησης του άνακτα, ενώ στην περίπτωση που ο στρατός, υπό τον βασιλιά, θα προέβαλλε ένοπλη αντίσταση κατά των συμμάχων στη Θεσσαλία, θα γινόταν κατάληψη του Ισθμού της Κορίνθου²⁶⁵. Η αποστολή του Γάλλου γεροϋσιαστή Ζοννάρ, αποδεκτού μόνο από τη βρετανική διπλωματία, εντός της Αντάντ, ως Ύπατου Αρμοστή, ήταν το τελευταίο βήμα πριν την εκθρόνιση²⁶⁶.

Ο Ζοννάρ έρχεται για να προωθήσει την ήδη προσχεδιασμένη κατάληψη της Θεσσαλίας και την απόβαση στον Ισθμό το βράδυ της 10ης Ιουνίου ώστε να πιέσει για την παραίτηση του Κωνσταντίνου²⁶⁷. Παράλληλα, μολονότι ο στρατηγός Σαράιγ απαγορεύει είσοδο βενιζελικών δυνάμεων στη Θεσσαλία, εκδηλώνονται συγκεντρώσεις υπέρ του Βενιζέλου σε Λάρισα, Βόλο και Ελασσόνα με ψήφισμα προσχώρησης στο Κίνημα της Εθνικής Άμυνας. Παράλληλα, στον Πειραιά εμφανίζονται συμμαχικά μεταγωγικά και στις 11 του μήνα ο Ζοννάρ επιδίδει στον πρωθυπουργό Ζαΐμη τελεσίγραφο για την παραίτηση του Κωνσταντίνου υπέρ του δεύτερου ή του τρίτου του υιού²⁶⁸.

Ο Ζαΐμης πρότεινε τον δευτερότοκο Αλέξανδρο, και τελικά, μετά από αρχικές αντιρρήσεις, ο Κωνσταντίνος συναίνεσε σε αυτό, χωρίς να παραιτηθεί τυπικά, ορίζοντας τον πρίγκιπα Αλέξανδρο τοποτηρητή του θρόνου. Ο Ζοννάρ διέταξε την άρση του αποκλεισμού και εγγυήθηκε για την ελληνική κυριαρχία²⁶⁹.

Η Ελλάδα εισερχόταν πλέον σε μία νέα περίοδο, με το έδαφος να στρώνεται για την αποκατάσταση της συνταγματικής νομιμότητας μέσα από την επάνοδο του Βενιζέλου και της 'Βουλής των Λαζάρων' στην εξουσία, η οποία αντικανονικά είχε διαλυθεί το 1915. Ο νέος βασιλιάς ανέθεσε την πρωθυπουργία στον Βενιζέλο που ορκίστηκε στα

²⁶⁴ Y. Mourellos (1985). «British Policy towards King Constantine's dethronement and Greece's entry into the War», *Greece and Great Britain during World War I, Balkan Studies*, Θεσσαλονίκη: Institute for Balkan Studies, σ. 134.

²⁶⁵ Leon, *όπ.π.*, σ. 482.

²⁶⁶ Πετσάλης-Διομήδης, *όπ.π.*, σσ. 58-60 και Βεντήρης, *όπ.π.*, σσ. 218-219.

²⁶⁷ Λεονταρίτης, *όπ.π.*, σ. 58.

²⁶⁸ Λεονταρίτης, *όπ.π.*, σσ. 59-60.

²⁶⁹ Λεονταρίτης, *όπ.π.*, σσ. 63-64.

Ανάκτορα στις 14-27/6/1917. Η νέα κυβέρνηση προέβη σε μία άμεση ενέργεια και κήρυξε τον πόλεμο στις Κεντρικές Δυνάμεις, με την Προσωρινή Κυβέρνηση να ολοκληρώνει την αποστολή της. Η χαρισματική μορφή του Βενιζέλου, με προσαρμοστικότητα στις εξελίξεις, ρεαλιστική ανάγνωση των διεθνών ισορροπιών και με σταθερό πλάνο και όραμα, αποδείχθηκε, ως πολιτικός ανήρ, άξιος επικεφαλής της εθνικής ανάτασης²⁷⁰.

²⁷⁰ Μαυρογορδάτος, *όπ.π.*, σ. 118.

Συμπεράσματα

Στην παρούσα διπλωματική εργασία τόσο με βάση το διαθέσιμο υλικό όσο και με οδηγό τα τέσσερα ερευνητικά ερωτήματα εξετάστηκαν ο βαθμός που το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας συνένεινε στον Εθνικό Διχασμό και στη σύσταση δύο κυβερνήσεων, Αθηνών και Θεσσαλονίκης. Επίσης αναλύθηκε και η αντανάκλαση των γεγονότων στον Τύπο της εποχής, όπου σχηματικά χωριζόταν τόσο με βάση την ιδεολογία, σε βενιζελικό και αντιβενιζελικό, όσο, εν μέρει, και με βάση τη γεωγραφία και τις περιοχές επιρροής του Κινήματος. Έτσι, διαπιστώθηκε ότι ενώ στην πρωτεύουσα υπήρχε διαχωρισμός ως προς τη στράτευση με την τάδε ή τη δείνα πολιτική παράταξη, στη Θεσσαλονίκη και την Κρήτη ο βενιζελισμός, λόγω των προσφύγων στη μία περίπτωση και της εντοπιότητας του Βενιζέλου στην άλλη, ήταν η κυρίαρχη ιδεολογία.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τόσο το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας και η Προσωρινή Κυβέρνηση, εντάσσονται, ερμηνευτικά, στο πλαίσιο του διχασμού που επήλθε λόγω της ρήξης ανώτατου άρχοντα και πρωθυπουργού ως προς τη χρησιμότητα ελληνικής εμπλοκής στον πόλεμο. Με την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ο Βενιζέλος επιδίωκε την ελληνική συμμετοχή στο πλευρό της Αντάντ, ενώ ο Κωνσταντίνος, τηρώντας μία περισσότερο φιλογερμανική στάση, είχε ροπή προς την ουδετερότητα. Η διαφωνία των δύο πολιτικών ανδρών οδήγησε σε συνταγματική κρίση το 1915, με την εις διπλούν παραίτηση του Βενιζέλου και τη διάλυση της Βουλής, τον Φεβρουάριο του 1915 και τον Σεπτέμβριο 1915 αντίστοιχα. Η πρώτη παραίτηση αφορούσε τη συμμετοχή στη συμμαχική εκστρατεία στα Δαρδανέλλια και η δεύτερη στη σύμπραξη με τους συμμάχους της Αντάντ για σύσταση μετώπου υπέρ των αμυνόμενων Σέρβων. Την εσωτερική κατάσταση δυσχέραιναν οι παραδόσεις του οχυρού Ρούπελ και του Δ΄ Σώματος Στρατού.

Ο Βενιζέλος, ζυγίζοντας τα δεδομένα και τους συσχετισμούς, εργαζόταν για μία δυναμική λύση, εφόσον οι ευκαιρίες συνεννόησης με το παλάτι κατόπιν συμμαχικής διαμεσολάβησης, δεν ήταν καρποφόρες. Η επανάσταση που ξέσπασε, με την εκδήλωση του Κινήματος Εθνικής Άμυνας, αποσκοπούσε στην ανάσχεση των Βουλγάρων στο βορρά, στη συμμετοχή στις συμμαχικές αποστολές, αλλά χωρίς να θέσει άμεσα πολιτειακό ζήτημα. Εκτιμούμε ότι δεν υπήρχε πρόθεση, έστω και για προφανείς λόγους ισορροπίας, για απόδοση αντιδυναστικού χαρακτήρα. Επίσης δεν ήταν επιθυμία του Βενιζέλου επουδενί να οδηγηθεί η κατάσταση σε εμφύλια

σύρραξη. Στις 13/26 Σεπτεμβρίου 1916 είχε λυθεί ο γόρδιος δεσμός. Ο Βενιζέλος διέβη το Ρουβικώνα και σχημάτισε, με τη συνδρομή των Κουντουριώτη και Δαγκλή, καθώς και την υλική, ηθική και διπλωματική συνδρομή των δυτικών συμμάχων, την Προσωρινή Κυβέρνηση στη Θεσσαλονίκη.

Ασφαλώς, σημαντική ήταν και η επίδραση των δημοσιευμάτων, που συχνά υιοθετούσαν αιχμηρή και καυστική γλώσσα, στην εξιδανίκευση αλλά και στη δαιμονοποίηση του Βενιζέλου και του βασιλιά Κωνσταντίνου, των δύο πρωταγωνιστών της περιόδου του Εθνικού Διχασμού που κορυφώθηκε κατά την περίοδο 1915-1917, η οποία και ταυτίζεται με την εξεταζόμενη περίοδο από τον συγγραφέα. Από τη μία πλευρά η Μακεδονία και οι περισσότεροι κάτοικοί της, όπως και η πλειοψηφία στις υπόλοιπες 'Νέες Χώρες' εξυμνούσαν τον επιφανή πολιτικό άνδρα, ενώ από την άλλη μεριά, με επίκεντρο την 'Παλαιά Ελλάδα' και με προπομπό τις φίλα προσκείμενες προς τα ανάκτορα εφημερίδες, ασκούσαν δριμύ κατηγορώ κατά του Βενιζέλου και της υπ' αυτόν Προσωρινής Κυβέρνησης. Συχνά οι ακραίοι χαρακτηρισμοί συνέτειναν στην έξαρση των εθνοδιχαστικών παθών και του φανατισμού. Το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας, στη Θεσσαλονίκη και η εδραίωση της Προσωρινής Κυβέρνησης, από την Τριανδρία, επιδείνωσαν το χάσμα ανάμεσα στους υποστηρικτές και στους πολέμιους του Βενιζέλου και των πολιτικών του επιλογών. Οι παρεμβάσεις των συμμαχικών δυνάμεων, συχνά προσβλητικές για κυρίαρχο και ανεξάρτητο κράτος, σε συνδυασμό και με ορισμένες άφρονες επιλογές του βασιλιά, βάθυναν περαιτέρω το σχίσμα στην κοινωνία, ενώ στο πολιτικό σκηνικό προετοιμαζόταν η επιστροφή του Βενιζέλου στην Αθήνα, όχι ως κινηματία, επαναστάτη ή στασιαστή αλλά ως νόμιμος πρωθυπουργού με ανώτατο άρχοντα τον Αλέξανδρο, δευτερότοκο υιό του Κωνσταντίνου.

Εκτιμούμε ότι υπήρχε μία στενή σχέση ταύτισης μεταξύ του στρατευμένου Τύπου με την εκάστοτε πολιτική παράταξη αλλά και κατανοούμε τη βασική συμβολή του στη διαμόρφωση συνειδήσεων και αντιλήψεων ανάμεσα στην ελληνική κοινωνία των πολιτών. Βέβαια, πέραν του εσωτερικού πολιτικού, στρατιωτικού και δημοσιογραφικού κόσμου, δεν πρέπει να μην υπογραμμιστεί και ο κομβικός ρόλος του ξένου παράγοντα, πρώτιστα του αγγλογαλλικού, ο οποίος ήταν το ισχυρό δίπολο εντός της Αντάντ. Η συμβολή των συμμαχικών κυβερνήσεων στις εγχώριες εξελίξεις σε πολιτικό, διπλωματικό και στρατιωτικό επίπεδο, με τη στήριξη του Βενιζέλου,

υλική και ηθική, ήταν καθοριστική, ειδικά για την επικράτηση και την εδραίωση του Κινήματος Εθνικής Άμυνας στη Μακεδονία.

Αναλυτικότερα, μέσα από τη σταχυολόγηση της ενδεικτικής αρθρογραφίας του Τύπου κατά τη διάρκεια της περιόδου του Εθνικού Διχασμού, διαρκούντος και του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, και με την Ελλάδα να ταλανίζεται από την έκρηξη της Εθνικής Άμυνας στη Μακεδονία και την εδραίωση της Προσωρινής Κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη, επισημαίνουμε ορισμένα συμπεράσματα. Τα δημοσιεύματα των εφημερίδων τόσο της πρωτεύουσας όσο και της Θεσσαλονίκης αναδεικνύουν ενδιαφέρουσες άγνωστες πτυχές για το εύρος και την έκταση της πολιτικής, διπλωματικής και στρατιωτικής επέμβασης των συμμαχικών δυνάμεων αλλά και του αντίπαλου συνασπισμού με την υποστήριξη και την ανοχή των φιλοβασιλικών κυβερνήσεων. Επισημαίνονται οι πιέσεις και οι συστάσεις στην εκάστοτε ελληνική πολιτική ηγεσία για την εξυπηρέτηση των δικών τους συμφερόντων, υπό τον μανδύα 'ανταλλαγμάτων' και 'προσφορών' για να δελεάσουν. Η χώρα, είχε γίνει έρμαιο αλλότριων και αντικρουόμενων συμφερόντων με αντίκτυπο τη διεξαγωγή σειράς πολεμικών επιχειρήσεων, τις παραβιάσεις της εδαφικής ακεραιότητας και της συνταγματικής νομιμότητας, τις επιδόσεις διακοινώσεων, την επιβολή κυβερνήσεων, την επίδειξη πολιτικής αλλά και στρατιωτικής ισχύος και εν τέλει τη διασπορά και την εμβάθυνση του διχασμού. Κατανοούμε ότι ήταν τόσο βαθύ το αδιέξοδο και η μέγγενη του διλήμματος της συμμετοχής ή όχι στον πόλεμο που πέραν του διχασμού του πολιτικού κόσμου και της κοινωνίας, εμπεδώθηκε μία κηδεμονευόμενη εξωτερική πολιτική. Η ουδέτερη και παράλληλα διχασμένη Ελλάδα αποτελούσε ένα πεδίο μάχης με ευθύνη και των πολιτικών ελίτ που δεν εννοούσαν να συνεργαστούν και να συνδιαλλαγούν με γνώμονα το εθνικό συμφέρον.

Ο αντιβενιζελικός Τύπος επένδυε στην ουδετερότητα και αργότερα στην αποχώρηση της χώρας από τις πολεμικές συγκρούσεις, απηχώντας τις θέσεις του παλατιού αλλά και της γερμανικής διπλωματίας. Σημειώνεται ότι η τελευταία ήταν δραστήρια και στην προσπάθεια εξαγοράς ορισμένων εφημερίδων, χωρίς σημαντικά αποτελέσματα. Ο Βενιζέλος παρουσιαζόταν περίπου ως μίσθαρνο όργανο της Αντάντ για να εξυπηρετεί τα συμφέροντά τους και εκείνος που εκμεταλλευόταν την ταραχώδη πολιτική κατάσταση προκειμένου να υπονομεύσει τον βασιλιά. Τονίζονταν η επικινδυνότητα και οι ανυπολόγιστες ζημιές της ανάμειξης της συχνής επέμβασης των δυτικών συμμάχων. Η αντιβενιζελική αρθρογραφία τοποθετούσε τον Βενιζέλο

ως τον βασικό υπαίτιο που επιβουλεύονταν τον βασιλικό θεσμό και ήταν πρόθυμος να διαπράξει ακόμη και προδοσία.

Ακόμη μία πλευρά των αντιβενιζελικών εφημερίδων ήταν η εμμονή σε μία κατ' επίφαση ουδετερότητα, με μειωτικά, προσβλητικά καθώς και υβριστικά δημοσιεύματα, ιδιαίτερα της *Σκριπ*. Ο Βενιζέλος και η Προσωρινή Κυβέρνηση της Εθνικής Άμυνας, και ενίοτε και η Αντάντ, ήταν μόνιμα στο στόχαστρο και πολλές φορές τα δημοσιεύματα ξεπερνούσαν κάθε όριο πολιτικού πολιτισμού, δημοσιογραφικού ήθους και επαγγελματικής δεοντολογίας. Η κατασκευοφάντηση, η δαιμονοποίηση, ο ευτελισμός και η 'δολοφονία' χαρακτήρα, σε μία περίοδο με την προπαγάνδα να καλπάζει, ήταν μόνιμοι επωδοί. Βέβαια, άλλες, πιο φιλελεύθερες, μολονότι φιλοβασιλικές εφημερίδες, όπως οι *Αθήναι* και *Εμπρός*, ασκούσαν μία πιο τεκμηριωμένη και μετριοπαθή κριτική στο βενιζελικό Κίνημα και τον Βενιζέλο.

Αντίθετα, ο βενιζελικός Τύπος επένδυε στο χάρισμα, τις πολιτικές αρετές, την ηθική ακεραιότητα και τη συμβολή του στην πρόοδο της χώρας. Και σε αυτή την περίπτωση, οι εφημερίδες υιοθετούσαν την προπαγάνδα και την παραπληροφόρηση, όπως βέβαια και η αντίπερα πλευρά. Σε αντίθεση με τις αντιβενιζελικές εφημερίδες που, στο ζήτημα της συμμετοχής στον πόλεμο, όμνυαν στην ουδετερότητα και κινούνταν στη γερμανόφιλη γραμμή του βασιλιά, εδώ υπήρχε στόχευση στις επιλογές των συμβούλων του παλατιού, του στρατιωτικού κατεστημένου και των υπόλοιπων συντηρητικών κύκλων.

Ο Τύπος απεκδύθηκε το πέπλο της αμερόληπτης ενημέρωσης και στρατεύτηκε με τη μία ή την άλλη πολιτική παράταξη της εξεταζόμενης περιόδου. Με άλλα λόγια διαπιστώσαμε τον διαμεσολαβημένο ρόλο του τύπου όπου η τάδε ή η δείνα εφημερίδα που ανήκε σε κάποια παράταξη αποδύονταν στην κατασκευή ιδεολογικά προσανατολισμένων ερμηνειών των γεγονότων.

Βιβλιογραφία

Αρχειακές Πηγές/Συλλογές

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου φάκ. 8-52: Κατάθεση Σκουλούδη για την παράδοση του Ρούπελ, Αθήνα, Μάιος 1916.

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (εφεξής ΕΛΙΑ), Αρχείο Στρέιτ, 15-16. Ημερολόγιο Στρέιτ

Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φάκ. 011-03: Sir Edward Grey (Foreign Office) προς τον Sir Francis Elliot (Λονδίνο), Λονδίνο, 23 Ιανουαρίου 1915.

Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φάκ. 011-02: Ελ. Βενιζέλος (Αθήνα) προς τις Πρεσβείες της Ελλάδας (Λονδίνο, Παρίσι και Αγία Πετρούπολη), Αθήνα, 25 Ιανουαρίου 1915.

Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φάκ. 035-086: Υπόμνημα, Ελ. Βενιζέλος προς τον βασιλιά Κωνσταντίνο, Αθήνα, 17 Ιανουαρίου 1915.

Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φάκ. 012-200, Α. Ρωμανός προς το υπουργείο των Εξωτερικών σχετικά με την αποστολή γαλλικών και αγγλικών στρατευμάτων, Αθήνα, 11 Σεπτεμβρίου 1915.

Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φάκ. 012, Βασιλικό διάταγμα της Προσωρινής Κυβέρνησης του 1916 περί τρίτου μέλους στη Προσωρινή Κυβέρνηση, ήτοι του Αντιστράτηγου Παν. Δαγκλή.

Άλλες πηγές

Δαγκλής Στρατηγός Π.: Ξενοφών Λευκοπαρίδης (επιμ.), (1965). *Στρατηγού Π. Δαγκλή, τομ. Β' Αναμνήσεις – Έγγραφα – Αλληλογραφία, Το αρχείον του*, Ε. Γ. Βαγιονάκη, Αθήνα.

Εφημερίδα Συζητήσεων της Βουλής (εφεξής ΕΣΒ), Συνεδρίαση Θ', 21 Σεπτεμβρίου 1915 ΕΣΒ, ΕΣΒ, Συνεδρίαση ΝΔ, 24 Μαΐου 1916, ΕΣΒ, Συνεδρίαση ΙΘ', 11 Αυγούστου 1917

Εφημερίδες

Ψηφιακό Αρχείο Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος <http://efimeris.nlg.gr/>, (Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Εφημερίδων και Περιοδικών Τύπου)

Αθήναι, 14- 8-1914, 19-2-1915

Ακρόπολις, 7-8-1914, 3-9-1914

Εθνος, 31-7-1914, *Εθνος*, 7- 11-1915 , 14-5-1916

Εμπρός, 15-8-1914, 11-2-1915, 22-2-1915, 5-12-1915, 21-8-1916, 13-9-1916, 27-9-1916, 13-10-1916, 22-11-1916, 13-12-1916, 21-12-1916, 29-12-1916, 17-1-1917, 19-1-1917

Εσπερινή, 15-2-1915, 19-11-1916, 22-11-1916

Εστία, 9-11-1915, 1-12-1915, 15-5-1916, 19-5-1916, 30-5-1916,13-9-1916, 28-9-1916

Καιροί, 20-2-1915, *Καιροί*, 20-9-1915, 8-11-1916

Μακεδονία, 13-9-1916, 27-9-1916

Νέα Ελλάς, 3-8-1914, 16-2- 1915, 20-5-1916, 29-5-1916, 8-8-1916, 24-8-1916, 22-9-1916, 24-10-1916

Νέα Ημέρα, 15-7-1914, 11-2-1915, 19-9-1915, 11-11-1915,18-11-1915, 12- 8-1916, 22-8-1916, 12-9-1916, 14-9-1916, 4-10-1916, 9-10-1916, 20-11-1916, 14-12-1916, 30-12-1916, 21-1-1917, 23-1-1917, 21-3-1917

(*Εσπερινόν*) *Νέον Αστυ*, 22-5-1916, 21-7-1916, 23-8-1916, 15-9-1916, 16-9-1916, 19-9-1916, 20-9-1916, 27-9-1916, 11-10-1916, 16-10-1916, 5-12-1916, 28-12-1916

Πατρίς, 15-11-1914, 31-10-1915, 8-11-1915, 10-11-1915, 18-11-1915, 15-5-1916, 24-5-1916, 27-5-1916, 10-6-1916, 18-8-1916, 3-9-1916, 13-9-1916, 22-9-1916

Σκριπ, 15/16-8-1914, 17-8-1914, 15-2-1915, 9-5-1915, 13-5-1915, 30-5-1915, 18-9-1915, 20-9-1915, 9-6-1916, 15-8-1916, 13-9-1916, 20-9-1916, 26-9-1916, 27-9-1916, 13-10-1916, 26-10-1916, 8-11-1916, 9-11-1916, 12-11-1916, 15-11-1916, 22-11-1916, 24-11-1916, 11-12-1916, 12-12-1916, 13-12-1916, 19-12-1916, 20-12-1916, 21-12-1916, 27-12-1916, 22-1-1917, 3-3-1917, 5-3-1917, 7-3-1917, 24-3-1917

Το Φως, 23-5-1916, 1-6-1916, 18-6-1916, 7-8-1916, 11-8-1916, 21-8-1916, 27-8-1916, 1-12-1916, 2-12-1916, 3-12-1916, 4-12-1916, 8-12-1916, 15-12-1916, 19-12-1916, 20-12-1916, 29-12-1916

Χρόνος, 14-2-1915, 11-11-1915, 9-8-1916, 6-9-1916, 9-10-1916, 13-10-1916, 3-12-1916, 27-12-1916, 19-3-1917, 25-3-1917

Δευτερογενείς πηγές

Αικατερινάρη, Γ. (2003). «Η Χαλκιδική στον Εθνικό Διχασμό 1916-1917. Επίσημα έγγραφα και μαρτυρίες», *Πολύγυρος*, 16, 21-26.

Αναστασιάδης, Γ. (1994). *Η Θεσσαλονίκη των εφημερίδων*, Θεσσαλονίκη: = University Studio Press.

Βακαλόπουλος Α. (2001). *Νέα Ελληνική Ιστορία, 1204 – 1985*, 10^η έκδοση, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Βεντήρης, Γ. (1931). *Η Ελλάδα του 1910-1920: Ιστορική Μελέτη*, Τόμος Β', Αθήνα: Πυρσός.

Βερέμης, Θ. (2000). *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική*, Αθήνα: Κούριερ.

Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, (1958). *Ο ελληνικός Στρατός κατά τον Πρώτον Παγκόσμιο Πόλεμον 1914-1918. Η Ελλάδα και ο Πόλεμος εις τα Βαλκάνια*, τ. 1ος, Αθήνα: ΔΙΣ.

Γιαννουλόπουλος, Γ. (1999). «Εξωτερική Πολιτική», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, (επιμ.) Χρήστος Χατζηιωσήφ τ. Α2', Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Γιαννουλόπουλος, Γ. (2003). *Η ευγενής μας τύφλωσις. Εξωτερική πολιτική και «Εθνικά θέματα». Από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική καταστροφή*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Δορδανάς, Ευ. (2016), « Ο Πόλεμος στα χαρτιά: Η διπλωματία του ελληνο-γερμανικού άξονα κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου», στο: Αθηνά Κόλια -Δερμιτζάκη-Βάσω Σειρηνίδου-Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης (επιμ.), *Ιστορίες πολέμου στη Νοτιανατολική Ευρώπη, Μια προσέγγιση στη διαχρονία*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου με αφορμή τα 100 χρόνια από τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-13), (Αθήνα, 7-9 Νοεμβρίου 2013), Αθήνα: Ηρόδοτος, 441-451.

Δορδανάς, Ευ. (2021). *Οι αργυρώνητοι. Η γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Δρούλια, Λ. & Κουτσοπανάγου, Γ. (επιμ.), (2008). *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, том. Β΄, Αθήνα: ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ.

Ζαβιτζιάνος, Κ. (1947). *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου όπως την έζησε (1914-1922)*, τ. 1, Αθήνα: Ελληνική Πρωτοπορία.

Ζαχαρόπουλος, Ν. (1997). *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

Θεοδούλου, Χ. (2011), *Η Ελλάδα και η Αντάντ, 1η Αυγούστου 1914 - 25η Σεπτεμβρίου 1916*. Χανιά: Πατάκης / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος».

Ιωαννίδης, Ι. (1931). *Κωνσταντίνος ΙΒ΄*, τ. 2, Αθήνα: Γκοβόστης.

Καλτσώνης Δ. (2017). *Συνταγματική ιστορία της Ελλάδας 1821-2001*, Αθήνα:ΚΨΜ.

Κανατάς, Γ. (2012) «Τα «Δεκεμβριανά» του 1916 στον Πολύγυρο», *Πολύγυρος* 13/72, 6-11.

Κανδυλάκης, Μ. (2000). *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης, Συμβολή στην ιστορία του Τύπου*, τόμ. 2ος, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Καρυκόπουλος, Π. (1984). *200 Χρόνια Ελληνικού Τύπου 1784-1984*, Αθήνα: Γρηγόρη.

Κλάψης, Α. (2019). *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1923*, Αθήνα: Πεδίο.

Κλιάφα, Μ. (2000). *Σιωπηλές Φωνές*, Αθήνα: Καστανιώτης.

Κολιόπουλος Γ. (2000). *Ιστορία της Ελλάδος από το 1800*, τόμ. 2ος, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Κορδάτος, Γ. (1960). *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας (1900-1924)*, τ. 13, Αθήνα: Εικοστός Αιώνας.

Λεονταρίτης, Γ. (1978). «Η Ελλάδα και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος». *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΕ΄, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 15-74.

Λεονταρίτης Γ. (1978₂), «Η διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ΄, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 8-46.

Μάγερ Κ. (1960). *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, [χ.ε.], τ. 1, Αθήνα.

Μαζαράκης-Αιλιανός, Α. (1948). *Απομνημονεύματα*, Αθήνα: Ίκαρος.

Μαυρογορδάτος, Γ. (2020), *1915. Ο εθνικός διχασμός*, Αθήνα: Πατάκης.

Μιχαλίδης, Ι. (2015). *Η Θεσσαλονίκη στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, Το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Μιχαλίδης, Ι. (2017). «Γεωστρατηγικές επιλογές και προπαγάνδα: Η Ελλάδα την περίοδο του Εθνικού Διχασμού». στο Σούρλας, Π. (επιμ.), Τσεκούρας, Ι. (επίμ.), Παπαδάκης, Ν. (επίμ) και Μουρέλος, Ι. (επιμ.), *Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, Η Κορύφωση της Σύγκρουσης Δυο Κόσμων: Η ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά, Πρακτικά Συμποσίου (3 και 4 Οκτωβρίου 2016, Θεσσαλονίκη.*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη – Χανιά: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία/ Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου/ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», 39-47

Μουρέλος, Ι. (1982). Η Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης και η σχέση της με τους Συμμάχους, (Σεπτέμβριος 1916- Ιούνιος 1917). *Μνήμων*, Τομ.8, 1982, σσ.150-188

Μουρέλος, Ι. (2007), *Τα «Νοεμβριανά» του 1916. Από το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων των θυμάτων*. Αθήνα: Πατάκης.

Νανάκης, Α. (2017). «Το ‘ανάθεμα’ στον Ελευθέριο Βενιζέλο», στο Σούρλας, Π. (επιμ.), Τσεκούρας, Ι. (επίμ.), Παπαδάκης, Ν. (επίμ) και Μουρέλος, Ι. (επιμ.), *Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, Η Κορύφωση της Σύγκρουσης Δυο Κόσμων: Η ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά, Πρακτικά Συμποσίου (3 και 4 Οκτωβρίου 2016, Θεσσαλονίκη, Αθήνα – Θεσσαλονίκη – Χανιά: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία – ΙΜΧΑ – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», 89-93.*

Παπαγεωργίου Κ. (1984), Λήμμα «Βουτιεριδής Ηλίας», στο: Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, τ.2., Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Παπαδημητρίου, Δ. (1988). «Ο εθνικισμός στον βενιζελικό και αντιβενιζελικό Τύπο και η εσωτερική διαμάχη 1914-1917» στο *Συμπόσιο για το Βενιζέλο – πρακτικά*, , Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο : πρακτικά, αμφιθέατρο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών 3-5 Δεκεμβρίου 1986, Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου Μουσείου Μπενάκη.

Παπαδημητρίου, Δ. (1990), *Ο Τύπος και ο Διχασμός 1914-1917*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Πετρίδης, Π. (εισαγ., επιμ.), (1999), *Βασιλική Προδοσία, (1915-17). Οι συγκλονιστικές αποκαλύψεις της κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου στη Βουλή*. Αθήνα: Προσκήνιο.

Πετρίδης Π., Νάκος Γ., Αναστασιάδης Γ., Χιονίδης Γ. - Χεκίμογλου Ε. - Σατραζάνης Α. (επιμ.), (1994). *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη 52 Θεσσαλονίκη. Η προσωρινή Κυβέρνηση 1916-1917*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Θεσσαλονίκη: Πολιτιστικό Κέντρο Βορείου Ελλάδος.

Πετσάλης - Διομήδης, Ν. (1988), *Η Ελλάδα των δύο κυβερνήσεων 1916-17*. Αθήνα: Φιλιππότης.

Σβολόπουλος, Κ. (1992). *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας.

Σταύρακας, Β. (1995). «Ιστορία του Τύπου της Θεσσαλονίκης», Αφιέρωμα, στο: ένθετο Επτά Ημέρες, Καθημερινή, Κυριακή 26 Φεβρουαρίου 1995.

Τούντα-Φεργάδη, Α. (1992) «Η Καβάλα στα κρίσιμα χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου (1916-1918)», *Βαλκανικά σύμμικτα. Θέματα διπλωματικής ιστορίας*, Αθήνα.

Τούντα-Φεργάδη, Α. (2017) «Η άποψη του ελληνικού Τύπου για την εγκαθίδρυση της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης», *Βαλκανικά Σύμμικτα*. Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, 18.

Χατζηβασιλείου, Ευ. (2017). «Salus populi suprema lex: εσωτερική σύγκρουση και διεθνείς σχέσεις, 1915 – 1916» στο Σούρλας, Π. (επιμ.), Τσεκούρας, Ι. (επίμ.), Παπαδάκης, Ν. (επίμ) και Μουρέλος, Ι. (επιμ.), *Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, Η Κορύφωση της Σύγκρουσης Δυο Κόσμων: Η ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά*,

Πρακτικά Συμποσίου (3 και 4 Οκτωβρίου 2016, Θεσσαλονίκη., Αθήνα – Θεσσαλονίκη – Χανιά: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία/ Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου/ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», 25-38.

Χριστοπούλου, Μ. (2014). «Ο ονειροπόλος πραγματοποιός. Ελευθέριος Βενιζέλος και η Μεγάλη Ιδέα, 1900-1920», στο: Παπαδάκης, Ν. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Η διαμόρφωση της πολιτικής του σκέψης. Ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές* (Αθήνα/Χανιά: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία/Εθνικό ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»), 255-272.

Leon G. (1974). «Greece and the Great Powers: 1914-1917», *Balkan Studies*, Θεσσαλονίκη:Institute for Balkan Studies.

Mourellos, Y. (1985). «British Policy towards King Constantine's dethronement and Greece's entry into the War», *Greece and Great Britain during World War I, Balkan Studies*, Θεσσαλονίκη:Institute for Balkan Studies.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Η Τριανδρία Βενιζέλου-Κουντουριώτη-Δαγκλή, μετά τη Κίνημα της Εθνικής Άμυνας, επιθεωρεί στρατιωτικό άγημα σε περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας (1916), <https://www.ethnos.gr>

Εξώφυλλο της ομογενειακής εφημερίδας 'Εθνικός Κήρυξ' (Νέα Υόρκη) <https://www.protothema.gr>

Εξώφυλλα της φιλοβενιζελικής *Εμπρός* και της ακραιφνώς φιλοβασιλικής *Σκριπ* την περίοδο του ‘Αναθέματος’ κατά του Βενιζέλου, την επομένη των Νοεμβριανών, που προσεγγίζουν εντελώς διαφορετικά το ίδιο γεγονός, <http://efimeris.nlg.gr/>, (Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Εφημερίδων και Περιοδικών Τύπου)

Το έγγραφο πράξη της παραίτησης του βασιλιά Κωνσταντίνου από τον ελληνικό θρόνο